

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki im. L. & A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-6861-7248

Piśmiennictwo o mapach i działalności Johanna Baptisty Homanna ze szczególnym uwzględnieniem *Katalogu wystawy* Radosława Skryckiego

Literature on Johann Baptista Homann's Maps and Activities, with Particular Emphasis on Radosław Skrycki's *Exhibition Catalogue*

Radosław Skrycki, *Johann Baptista Homann (1664–1724) – kartograf i jego światy. Katalog wystawy z okazji 300. rocznicy śmierci*, Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN, Szczecin, Warszawa 2024, ss. 112, 46 opisów, 46 ilustracji

The author examines and characterizes the existing literature on Johann Baptista Homann's maps and work. She demonstrates, with examples, the complexities involved in distinguishing different editions or states of selected maps and addresses errors and omissions that have historically stemmed from researchers' limited access to high-quality images of cartographic materials. The discussion focuses on two significant older publications about Homann: Christian Sandler's work, which focuses mainly on the content and intellectual aspects of Homann's maps, and Wilhelm Eberle's detailed, archival-based study of Homann's life and work, which reveals many previously unknown facts. Lastly, the analysis covers the latest publication – Radosław Skrycki's catalogue – which highlights the richness and diversity of Homann's work.

Keywords: Johann Baptista Homann, old cartographic materials, Christian Sandler, Wilhelm Eberle, Radosław Skrycki

Słowa kluczowe: Johann Baptista Homann, dawne dokumenty kartograficzne, Christian Sandler, Wilhelm Eberle, Radosław Skrycki

Wprowadzenie

Inspiracją do napisania niniejszego artykułu były informacje zawarte w katalogu *Johann Baptista Homann (1664–1724) – kartograf i jego światy. Katalog wystawy z okazji 300. rocznicy śmierci* dr. hab. Radosława Skryckiego, prof. US, towarzyszącemu otwartej 30 września 2024 r. w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego wystawie pt.: „Światy Homanna – kartograf i jego środowisko”, przygotowanej dzięki staraniom autora z okazji 300. rocznicy śmierci jednego ze znamienitszych kartografów, rytowników i wydawców przełomu XVII i XVIII w. – działającego w Norymberdze Johanna Baptisty Homanna (1664–1724).

Zarówno katalog, jak i wystawa zostały przygotowane głównie dla uczestników XXXV Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii w Szczecinie i Pobierowie w dniach 3–5 października 2024 r., zorganizowanej przez Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN przy współudziale Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego. Wydarzenia te znakomicie współgrały z przewodnim tematem konferencji: „społeczną rolą kartografii”, rozumianą w kontekście historycznym jako oddziaływanie twórców dawnych map na państwo i społeczeństwo oraz jego kulturę i naukę. Podczas konferencji zajmowano się następującymi obszarami tematycznymi: obieg mapy i jej odbiór; mapa w edukacji i kształceniu; twórca mapy a społeczeństwo; wydawnictwo kartograficzne jako element krajobrazu gospodarczego i kulturalnego; mapa jako narzędzie władzy i gospodarki; społeczna rola kolekcji kartograficznych; mapa jako atrybut władzy i prestiżu oraz mapa w podróżach, krajoznawstwie i turystyce. Dlatego na wystawie eksponowano – obok map i atlasów opracowanych przez Homanna – także artefakty wskazujące na inne pola działalności tego norymberskiego kartografa¹.

Wydany w zeszłym roku zwięzły *Katalog wystawy* z bardzo wnikliwie dobranymi eksponatami, w staranny sposób ilustruje działalność Homanna. Odpowiada na wiele pytań, które nasuwają się przy czytaniu wcześniejszych tekstów. Dlatego też autorka w odpowiednich miejscach artykułu dołączyła odniesienia do eksponatów opisanych w *Katalogu wystawy*.

Gruntownie analizując piśmiennictwo o Homannie, autorka zauważyła wiele niedociągnięć oraz niezgodności, które korygując i uzupełniając, porządkowała stan wiedzy. Podjęła także pewne próby wyjaśnienia zjawisk związanych z produkcją i rozpowszechnianiem dokumentów kartograficznych pod koniec XVII i w XVIII w. Na kilku przykładach pokazała trudności bibliotekarzy i kolekcjonerów w datowaniu oraz śledzeniu powiązań i filiacji poszczególnych map. I z tego powodu, dla skrupulatnego wskazania, z którego egzemplarza korzystano przy omawianiu i porównywaniu wariantów/stanów map oraz atlasów, w bibliografii dodano do wszystkich opisów źródeł nazwę biblioteki lub innej instytucji, gdzie przechowywany jest omawiany obiekt. W szczególnych przypadkach dla klarowności opisu dodano te informacje także w tekście głównym artykułu.

1 Całość przedsięwzięcia dofinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Obiekty prezentowane na ekspozycji pochodziły ze zbiorów Biblioteki Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego, Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz z prywatnych kolekcji.

Broszura Christiana Sandlera i artykuł Wilhelma Eberlego

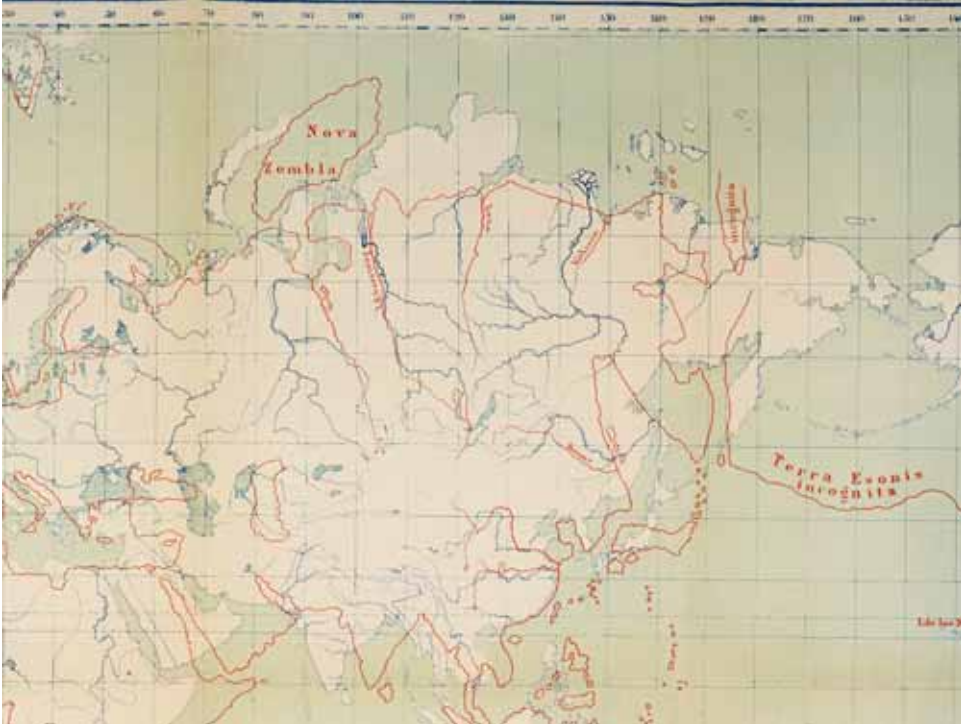
Pomimo że – jak pisze Skrycki w artykule z 2022 r.² – obecnie mapy Homanna są bardzo popularne i ze względu na wyjątkową szatę graficzną cieszą się uznaniem kolekcjonerów, a także są ozdobą publicznych kolekcji, to jego dorobek został omówiony tylko w kilku publikacjach. Autorka niniejszej recenzji pokrótce charakteryzuje ważniejsze publikacje, które ukazały się do 2024 r., w ciągu prawie półtora wieku. Dwie z nich są szczególnie ważne: broszura geografa i geologa Christiana Sandlera (1858–1912)³, *Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie*, wydana w Berlinie w 1886 r.⁴, oraz artykuł Wilhelma Eberlego, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann, zu seinem 200. Todestage. Ein Lebensbild*⁵, wydany w Norymberdze w 1924 r.

Pierwsza z nich, publikacja Sandlera, zawiera pełny wykaz tytułów map opracowanych, zredagowanych i wrytowanych w miedzi przez Homanna, obejmujący 196 map wydanych w atlasach geograficznych. Autor przedstawił profesjonalną i merytoryczną ocenę tych map pod względem zastosowania skal, przeliczeń podziałek liniowych i użycia odwzorowań kartograficznych. Sandler ustosunkował się także do przeliczeń wartości południka zerowego i długości geograficznej przez Johanna Gabriela Doppelmayera (1677–1750), Nicolasa Visschera (1618–1679), Fredericka de Wita (1630–1706), Nicolasa Sansona (1600–1667) i innych twórców wcześniej opublikowanych map oraz scharakteryzował zawartość homannowskich map przeglądowych (woryginałe *Landenkarten*). Wspomniał również autorów map, z których Homann pozyskiwał informacje geograficzne. Między innymi byli to: Nicolas de Fer (1646–1720), Guillaume Delisle (1675–1726), Claes Jansz Visscher (1587–1652), Joan Blaeu (1596–1673), Gerard Mercator (1512–1594) i Johannes Schenk (1660–1711). Omówił także pokrótce geograficzne mapy jego kontynuatorów – spadkobierców oraz naśladowców. Następnie, podając współrzędne geograficzne odniósł się do pozycjonowania wybranych obiektów topograficznych na mapach

Ryc. 1. Karta tytułowa publikacji Sandlera *Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie*, Berlin 1886 (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek)

- 2 R. Skrycki, *Johann Baptista Homann – kartograf zapomniany*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2022, t. 28, s. 108–109.
- 3 W 1886 r. uzyskał on doktorat na Uniwersytecie Ludwika Maksymiliana w Monachium.
- 4 Ch. Sandler, *Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie*, Berlin 1886 (*Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, z. 4/5).
- 5 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann, zu seinem 200. Todestage. Ein Lebensbild*, Nürnberg 1924 (*Mitteilungen und Jahresberichte der Geographischen Gesellschaft in Nürnberg*, r. 3).

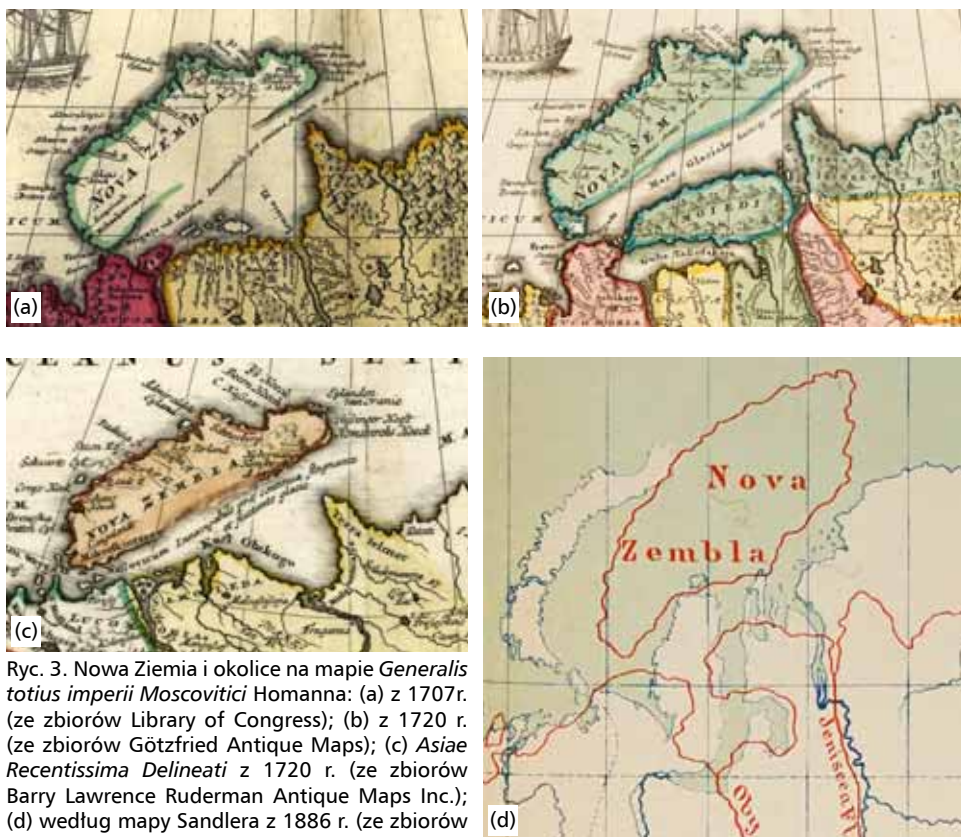

Ryc. 2. Fragment mapy *Erdkarte zum Vergleich der Continentalkarten J.B. Homanns mit den Heutigen*, 1886 r. (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek)

poszczególnych kontynentów. W tabeli przedstawił długość i szerokość geograficzną miejsc, w których były prowadzone pomiary astronomiczno-geodezyjne, przez Giovanniego Dominica Cassiniego (1625–1712), Jeana Picarda (1620–1682), Jana Heweliusza (1611–1687), Regiomontanus (1436–1476) i innych. W następnej tabeli podał w stopniach i minutach geograficznych różnice między wynikami obliczeń położenia dwudziestu ośmiu miast niemieckich uzyskane przez Homanna i Delisle'a. Przedstawił jeszcze kilka ocen ważnych z punktu widzenia dokładności geometrycznej map opracowanych przez norymberskiego twórcę map.

Podsumowanie swoich badań nad błędami położenia geograficznego obiektów Sandler pokazał obrazowo na kończącej publikację mapie świata pt. *Erdkarte zum Vergleich der Continentalkarten J.B. Homanns mit den Heutigen* (Ryc. 2).

Na pierwszy rzut oka widać, że na obszarze Azji, mapa Sandlera pokazuje znaczne niedoskonałości map Homanna, wynikające z przyjęcia złych wyników pomiarów długości geograficznej, szczególnie dla południowych regionów tego kontynentu. I tak, o około 10° na wschód w stosunku do położenia rzeczywistego zostały przesunięte, jakby *en bloc*: Półwysep Arabski, Półwysep Dekan oraz Półwysep Indochiński (Ryc. 2). W podobny sposób rozszerzono na wschód Morze Śródziemne oraz przesunięto w tym kierunku morza Czarne i Kaspijskie. Błąd ten powstał jeszcze w czasach starożytnych i nie został skorygowany z powodu braku odpowiednich instrumentów mierniczych aż do połowy XVIII w. Nie był to zatem błąd popełniony tylko przez Homanna – był on powszechny. Natomiast stosunkowo poprawnie narysowana linia brzegowa południowej części kontynentu wy-

Ryc. 3. Nowa Ziemia i okolice na mapie *Generalis totius imperii Moscovitici* Homanna: (a) z 1707r. (ze zbiorów Library of Congress); (b) z 1720 r. (ze zbiorów Götzfried Antique Maps); (c) *Asiae Recentissima Delineati* z 1720 r. (ze zbiorów Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc.); (d) według mapy Sandlera z 1886 r. (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek)

nikała z prawie dwuwiekowej tradycji europejskiej (a także arabskiej) żeglugi na wodach Oceanu Indyjskiego. Natomiast obraz arktycznych wybrzeży Azji na mapach norymberskiego kartografa był całkowicie błędny nawet na Morzu Barentsa, pomimo że od ponad wieku na mapach niderlandzkich był rysowany poprawnie.

Sandler przeprowadził analizę błędów zarysów lądów oraz poprawności położenia geograficznego obiektów również dla obszarów stosunkowo słabo jeszcze poznanych na przełomie XVII i XVIII w. Na potrzeby niniejszego artykułu sprawdzono dokładność jedynie jednego z nich. Rezultaty pokazano na Ryc. 3, gdzie zaprezentowano fragmenty dwóch edycji mapy *Generalis totius imperii Moscovitici*, włączonych do atlasu *Grosser Atlas ueber die ganze Welt* z 1707 r. (wznawiana do wydania atlasu w 1716 r.) i z 1720 r., a także fragment mapy Azji *Asiae Recentissima Delineatio* włączonej do edycji tegoż atlasu w 1720 r.

W ogólności, błędy Homanna na obszarze Nowej Ziemi („Nova Zembla”) i ujść rzek: Obu („Obij Fl.”) i Jeniseju („Ienisea Fl.”) do Morza Karskiego zostały właściwie uchwycone przez Sandlera, chociaż dalekie są od pokazania szczegółów rysunku. Niestety, dalej na wschodzie oznaczone przez Homanna ujście rzeki „Katanga Flu.” (obecnie Chatanga) nie zostało zinterpretowane przez Sandlera (Ryc. 3d). Ponadto Sandler nie uwzględnił zmian, jakich w okresie kilkunastu lat dokonał norymberski kartograf, aktualizując treść swoich map, np. pojawienia się w wydaniu mapy Rosji z 1720 r. dużej nienazwanej wyspy między ujściami Obu i Jeniseju, zamieszkaną przez Samoiedów („Samoiedi”) (Ryc. 3b).

Drugą ważną publikacją na temat działalności i map Homanna jest wymieniony wyżej artykuł Eberlego, wydany z okazji dwusetnej rocznicy śmierci norymberskiego twórcy w 1924 r., z zamieszczoną obszernie udokumentowaną biografią oraz charakterystyką jego współpracy ze znamienitszymi postaciami przełomu XVII i XVIII w. (Ryc. 4)⁶.

Eberle, pisząc już z pewnej perspektywy czasowej, nazywa Homanna wielkim kartografem i doceniając jego osiągnięcia odnotowuje:

Zaslugą Homanna jest to, że około dwa wieki temu spowodował wzrost i nieoczekiwany rozkwit kartografii niemieckiej, zwłaszcza norymberskiej, że poprzez swoje licznie rytowane mapy stopniowo wypierał zagraniczne dzieła kartograficzne, zwłaszcza holenderskie i francuskie, i publikował je w naszej Ojczyźnie, a także w niektórych obcych krajach, gdzie tamtejsze mapy były zastąpione produktami niemieckimi z Norymbergi⁷.

W stosunku do pracy Sandlera Eberle, powołując się na dokumenty archiwalne, wzbogacił wiedzę o działalności Homanna o ważne szczegóły jego biografii⁸. Według danych zebranych przez Eberlego:

Homann urodził się 20 marca 1664 r. we wsi Oberkammlach w środkowej Szwabii. Miejsce jego urodzenia, dziś zamożne miasteczko w okolicy znanego uzdrowiska Kneippa Wörishofen nad rzeką Kammlach, od której wieś wzięła swą nazwę, w tamtym czasie było skromną wioską w małym bawarskim dominium Mindelheim, które zostało zakupione przez Wittelsbachów tuż przed wybuchem wojny trzydziestoletniej. Właśnie tu, w marcu 1664 r. urodził się Johann Baptista Homann, syn ówczesnego „nauczyciela i złotej rączki [Mössner]”, jak określają go księgi parafialne, Johanna Friedricha Homanna i jego żony Barbary⁹. [...] Ponieważ rejestry parafialne Oberkammlach nie dają w tej kwestii pełnej jasności¹⁰, najbardziej prawdopodobna jest informacja podana przez jego współczesnego, przyjaciela i współpracownika Johanna Gabriela Doppelmayra, który podaje, że 20 marca 1664 r. przypadał dzień urodzin Homanna.

Z kolejnych dokumentów wynika, że młody Homann spędził pierwsze lata swojego życia w Oberkammlach. Po ukończeniu szkoły prowadzonej przez ojca kształcił się w gimnazjum humanistycznym w pobliskim mieście Mindelheim. Następnie kilka lat przed 1687 r. przebywał w klasztorze dominikanów w Würzburgu, po czym przybył do Norymbergii i podjął decyzję przejścia na wiarę protestancką¹¹. Jego pierwszym zajęciem, którym zarabiał na życie, było kolorowanie miedziorytów (woryginałe *Illuminieren von Kupfersti-*

6 R. Skrycki, *Johann Baptista Homann (1664–1724) – kartograf i jego światy. Katalog wystawy z okazji 300. Rocznicy śmierci*, Szczecin, Warszawa 2024 [dalej: R. Skrycki, *Katalog wystawy*], s. 19, poz. 3, także pokazuje reprodukcję portretu Homanna.

7 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 2 (wszystkie tłumaczenia zostały dokonane przez autorkę artykułu).

8 Oprócz omawianego tu artykułu Eberlego dwusetna rocznica została uświetniona referatem wygłoszonym we współpracy z Geographische Gesellschaft Nürnberg (Towarzystwem Geograficznym Norymbergi) oraz Naturhistorische Gesellschaft Nürnberg (Towarzystwem Historii Naturalnej Norymbergi) 27.02.1924 r. w Luitpoldhaus, któremu towarzyszyła wystawa z oryginalnymi dziełami Homanna, zob. ibidem, s. 3, przypis 1.

9 Ibidem, s. 4 oraz przyp. 4 (dane z księgi metrykalnej)

10 Ibidem, w przypisie 4 Eberle podważa dzienną datę chrztu 22.03.

11 Ibidem, s. 5.

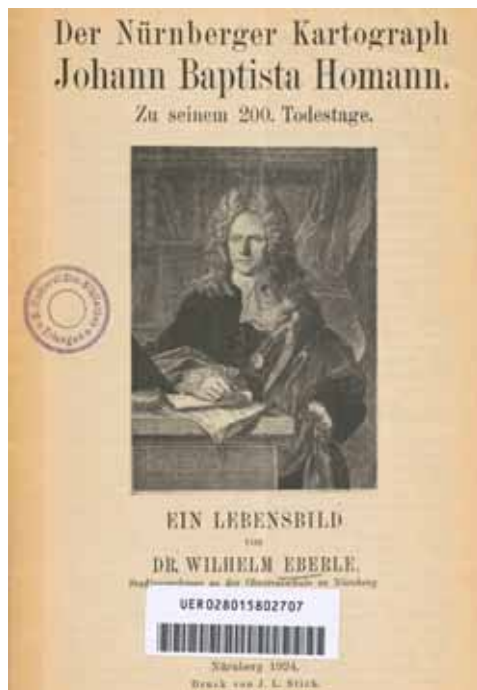
chen). Następnie w 1690 r. został mianowany notariuszem cesarskim (w oryginale *Notarius Publicus Caesareus*), a w 1691 r. wymieniono go w wykazie wśród dziesięciu norymberskich notariuszy¹².

17 listopada 1690 r. Homann ożenił się z J. Susanną Felizitas z domu Ströbel. Miał z nią siedmioro dzieci, z których dwóch synów przeżyło rodziców – starszy Gottfried Friedrich został naczelnikiem leśnictwa w okręgu Palatynatu w Weichering koło Neuburga, a młodszy Johann Christoph odziedziczył później po ojcu majątek wraz z oficyną¹³. Od 1691 r. Homann w czasie wolnym zajmował się miedziorytnictwem i grawerowaniem czcionek, co potwierdzają jego współcześni Bernhard Walter Marperger (1682–1746) i Doppelmayer, chwalać jego wielki kunszt w rytowaniu map, którą to sztukę opanował w krótkim czasie po otrzymaniu jedynie minimalnej instrukcji i głównie jako samouk¹⁴.

Jako pierwszą znaną mapę Homanna, wrytowaną i opublikowaną w 1692 r., choć jeszcze nie pod jego własnym nazwiskiem, Eberle omawia mapę *Das Nürnbergische Gebiet*¹⁵ (Ryc. 5). Jej czystorys wykonał rok wcześniej administrator okręgowy (*Landßflegampts*) Christoph Scheurer i jego nazwisko widnieje w tytule mapy, a sygnatura Homanna znajduje się poniżej podziałki liniowej: „rzeźbę terenu wykonał Johann Baptist Homann i ukończył ją 12 grudnia, w roku naszego zbawienia 1692” (Ryc. 5b)¹⁶. Mapa nie ma siatki kartograficznej, lecz jej powierzchnia jest podzielona na kwadraty z literami orientacyjnymi, podobnie jak na współczesnych planach miast. Jak pisze Eberle, długość boku każdego kwadratu siatki odpowiada jednej godzinie jazdy¹⁷.

Na takiej podstawie można wnioskować, że planowano utworzenie rejestru miejsc, ale nie zachował się żaden. Recenzując mapę, Eberle dodaje:

Dzięki podziałowi na kwadraty odległości między miejscami na mapie są dość dokładne, ale przebiegi rzek są przedstawione wyłącznie w ogólnym zarysie. Główny cel mapy, jakim było zilustrowanie sytuacji politycznej w regionie Norymbergi, został bez wątpienia osiągnięty. Prawie każde miejsce ma godło państwowe, co ma

Ryc. 4. Karta tytułowa artykułu wydanego w dwusetną rocznicę śmierci Homanna: W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann, zu seinem 200. Todestage, Nürnberg 1924* (ze zbiorów Friedrich-Alexander-Universität Universitätsbibliothek)

12 Ibidem, s. 6 oraz przyp. 8 ze źródłem: Stadt. Archiv Nürnberg, Amberger 6.

13 Ibidem, s. 6 oraz przyp. 9 z danymi dotyczącymi profesji ojca panny młodej.

14 Ibidem, s. 7.

15 W dalszej części artykułu wróć do wyjaśnienia, która mapa Homanna była pierwsza.

16 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 42–34, opis 15.

17 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 7.

Ryc. 5. Fragmety mapy *Das Nürnbergische Gebiet* wydanej w 1692 r.: (a) tytuł mapy z nazwiskiem Christoffa Scheurera; (b) podpis Homanna; (c) przykładowa treść mapy z herbami (ze zbiorów prywatnych)

wskazywać przynależność polityczną danego obszaru [Ryc. 5c]. Biorąc pod uwagę różnicowanie odrębności w tym kraju, niemieccy kartografowie tamtych czasów uważali, że stosunki prawne suwerenności danego miejsca lub obszaru są o wiele ważniejsze niż na przykład dokładne odtworzenie szczegółów orograficznych lub hydrograficznych¹⁸.

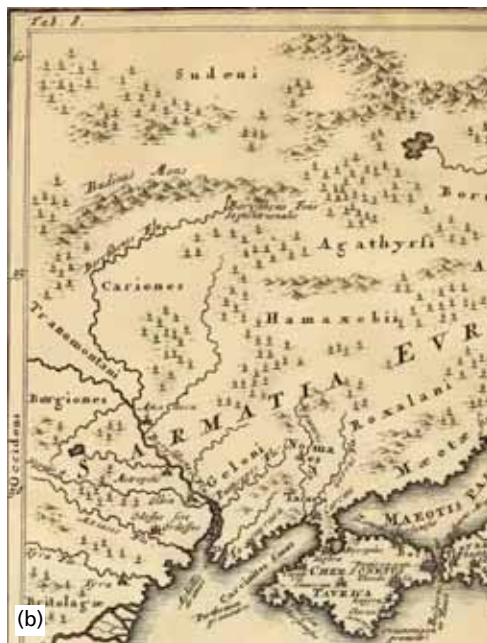
W sierpniu 1696 r. Homann przeniósł się do Lipska i tu z powodzeniem wznowił swoją działalność kartograficzną. Od połowy 1696 r. do października 1697 r. narysował łącznie

¹⁸ Ibidem, s. 7

34 mapy do dwutomowego dzieła historycznego autorstwa Christophu Cellariusu (1638–1707), profesora historii i retoryki Friedrichs-Universität w Halle – *Notitia orbis antiqui, sive geographia plenior*, które ukazało się w Lipsku w 1701 i 1706 r. Skrycki w katalogu z 2024 r. pokazuje zdobiący pierwszy wolumin portret autora *Notitii* rytowany przez Abrahama de Blois (1655–1717) oraz jedną z jego map *Germania Antiqua*¹⁹.

Ponieważ Eberle nie napisał nic o mapach Homanna w powyższym dziele, pokrótce je przedstawię. Dzieło Cellariusu *Notitia orbis antiqui* ukazało się w dwóch woluminach, ze spisami map. W pierwszym, opisującym Europę w okresie starożytnym, na 862 liczbowanych stronach zamieszczono 21 rycin, w tej liczbie 20 składanych na pół map o wymiarach ok. 24 × 36 cm, poczynając od antycznego świata *Veteris orbis climata ex Strabone*²⁰ po mapę *Thracia antiqua*²¹. Druga rycina, *Tabula Ventorum & plagarum secundum Veteres*, przedstawia kierunki świata oraz dwa schematy kierunków wiatrów – *Schema octo ventorum, secundum Grecos & Romanos* oraz *Schema duodecym ventorum*²². Na Ryc. 6 przedstawiono fragmenty dwóch map *Hispania Antiqua* oraz *Sarmatia* (według spisu map *Sarmatia Europea*).

W woluminie drugim, *Notitiae orbis antiqui, sive geographiae plenioris tomus alter Asiam et Africam antiquam exponens*, tekst zapisano na 970 liczbowanych stronach, a między nimi znalazło się osiem map Azji, w tym mapa Scytii (Ryc. 7), oraz pięć map Afryki. Jak w woluminie pierwszym żadna mapa nie jest sygnowana przez Homanna.

Ryc. 6. Fragmenty map Homanna wydane w dziele Cellariusu *Notitia orbis antiqui, sive geographia plenior*, wydanej w 1703 r.: (a) *Hispania Antiqua* Tabl. 3. Pag. 41; (b) *Sarmatia* Tabl. 8, Pag. 313 (ze zbiorów Boston Public Library)

19 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 33, 34, opisy 10, 11.

20 Ch. Cellarius, *Notitia orbis antiqui, sive geographia plenior, ab ortu rerumpublicarum ad Constantinorum tempora orbis terrarum faciem declarans*, Cantabrigiae 1703, po s. 12.

21 Ibidem, po s. 838.

22 Ibidem, Tabl. 2. Pag. 21.

Ryc. 7. Fragment mapy *Oriens Persia, India Lib. III, Pag. 675.* (według spisu map *Scythiae & Sericae*) Homanna wydanej w drugim woluminie dzieła Cellariusza *Notitiae orbis antiqui, sive geographiae plenioris*, 1732 r. (ze zbiorów Boston Public Library)

W kolejnych przytaczanych przez Eberlego dokumentach Homann jest wymieniany zarówno jako notariusz i rytownik do 1704 r., a także później, np. w księgach parafialnych św. Sebalda i w aktach grobowych Johannisfriedhof²³. Wówczas początkowo pracował u wydawcy Jakoba von Sandrarta (1630–1708)²⁴, a w październiku 1700 r. pracował, zastępując chorego Davida Funcka (1642–1709)²⁵ w jego oficynie wydawniczej. Gdy praktykował u Funcka, wyrył 10 map krajów europejskich, Cesarstwa Rzymskiego²⁶ i Ziemi Świętej²⁷. W 1702 r. poróżnił się z Funkiem i powrócił do pomysłu założenia własnej oficyny kartograficznej. Jak pisze Eberle, okoliczności w tamtym okresie rzeczywiście były bardzo sprzyjające dla powstającej firmy. Wojna o sukcesję hiszpańską i jednoczesna wojna północna poszerzyły horyzonty i w naturalny sposób wzbudziły powszechne pragnienie dostępu do szczegółowych prezentacji kartograficznych, zwłaszcza planów pól bitewnych. W 1704 r. zmarła jego żona i w 1708 r. ożenił się ponownie z wdową po rytowniku pieczęci i herbów Ursulą Elisabethą, a w 1712 r. kupił dom przy Kornmarkt L 203, gdzie miał swoją oficynę i mieszkał²⁸.

W pierwszych latach XVIII w. już we własnym wydawnictwie opracował kilka map z włoskiego teatru działań wojennych, m.in. *Belli Typus in Italia victricis Aquilæ Progressus in Statu Mediolanensi et Ducatu Mantuae demonstrans Tabula recens emendata aucta. per Io. Bapt. Homannum Anno 1702* (Ryc. 8). Mapa ta i inne późniejsze szczegółowe mapy szybko się rozpowszechniły i dopiero co powstała oficyna stała się znana. Ponadto Homann zdaniem Eberlego posiadał wystarczające umiejętności handlowe, aby dystrybuować liczne druki zarówno poprzez handel książkami, jak i w szczególności za pośrednic-

23 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 9 oraz przyp. 13 i 14.

24 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 45, poz. 16, gdzie pokazuje portrety małżeństwa Sandrartów.

25 Ibidem, 48, poz. 18, gdzie pokazuje portrety rodziców Davida Funcka – Andreasa i Amelii Funck.

26 Do tej mapy jeszcze wrócę w dalszej części artykułu.

27 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 12.

28 Ibidem, s. 10 oraz przyp. 18 ze źródłem: Stadt. Archiv, Lochner, Norica, Bd. VII, S. 80 und 80 e.

Ryc. 8. Fragment mapy *Belli Typus in Italia victricis Aquilæ Progressus in Statu Mediolanensi* po 1702 r. wydanej w *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt von Joann Baptist Homann*, 1716 r. (ze zbiorów Osher Map Library)

twem wędrownych księgarzy i handlarzy, zapewniając w ten sposób istnienie i renomę wydawnictwu²⁹.

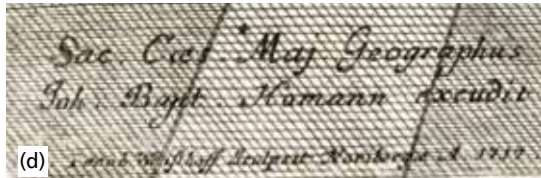
W kolejnych latach niewiarygodnie przyspieszył prace kartograficzne i wydawnicze. W latach 1702–1707 opublikował 40 map krajów niemieckich, europejskich i pozaeuropejskich oraz tablic astronomicznych. W ciągu następnych pięciu lat do tych 40 arkuszy w formie *plano* dodał 63 nowe, głównie niemieckie mapy specjalne, a w 1712 r. wprowadził je na rynek pod nazwą *Atlas von 100 Karten*³⁰. Do 1716 r. wykonał jeszcze kolejne i w tymże roku opublikował atlas *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt*, zawierający 126 miedziorytów oraz wspaniały portret cesarza Karola VI (1685–1740), któremu dziękował za przyznanie wielkiego wyróżnienia³¹. Eberle mało precyzyjnie nazwał największe możliwe uhonorowanie Homanna przez cesarza. Było to nadanie w 1715 r. tytułu geografa cesarskiego i w tymże roku przyjęcie go, a w dwa lata później jego oficyny, do Królewskiego Pruskiego Towarzystwa Nauk w Berlinie (*Academia Scientiarum Regiae Borussicae*; *Kurfürstlich Brandenburgische Societät der Wissenschaften*)³². W związku z tym faktem zaczął od 1716 r. na mapach używać dwóch zapisów (często równolegle) „*Sac. Caes. Maj. Geographii et Reg. Boruss. Societ. Scient. Membri*”, np. na niezmiennie latami karcie frontysojowej *Atlas novus terrarum orbis imperia, regna et status exactis tabulis geographice demonstrans, Opera Johannis Baptistae Homanni Sacrae Caes. Maj. Geographi, et Regis Boruss. Societ. Scient. Membri Noribergae*, rytowanej przez Caspara

29 Ibidem, s. 12 oraz przyp. 22, gdzie przywołany jest atlas z 1716 r.

30 Ibidem, s. 12.

31 Ibidem, s. 13. B. Krassowski, *Polska na mapach wydawców norymberskich i augsburskich z XVIII wieku*, Warszawa 1985 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 6), s. 32; K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2003, t. 35, nr 2, s. 131.

32 M. Heinz, *Homann Family*, [w:] *The History of Cartography*, Volume Four, *Cartography in the European Enlightenment*, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago, London 2019, s. 636; L. Szaniawska, *Czy międzynarodowy projekt publikacji historii kartografii w epoce Oświecenia jest encyklopedią i dobrym początkiem?* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2022, t. 67, nr 4, s. 173.

Ryc. 9. Fragmenty portretu Karola VI w edycji *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt*: (a oraz b) w 1716 r. (ze zbiorów Osher Map Library), (c oraz d) z: Skrycki *Katalog wystawy*, s. 26, opis 7 oraz w atlasie z 1716 r. ale z datą rytowania 1717 (ze zbiorów Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek, Niedersächsische Landesbibliothek)

Luykena (1672–1708) przy współpracy z norymberskim drukarzem Johannem Ernestem Adelbulnerem (1663–1737)³³. *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* był bez wątpienia jego dziełem życia, które rozbudowywał aż do 1724 r., dodając kolejne mapy i aktualizując treść pozostałych.

W związku z portretem Karola VI w pozie triumfatora zamieszczonym w katalogu Skryckiego warto dodać, że również ten miedzioryt, jak i wiele innych przygotowywanych przez Homanna miało swoje nieraz liczne stany i wersje. Są one trudne do rozpoznania nawet na podstawie bardzo starannych opisów sporządzanych przez historyków sztuki. Dopiero dobre skany pozwalają na ich rozróżnienie (Ryc. 9).

Są to bardzo podobne portrety, ale Karol VI w atlasie ze zbiorów biblioteki Gottfrieda Wilhelma Leibniza i z katalogu Skryckiego wygląda na co najmniej o 10 lat starszego – ma podkrążone oczy i dość wydatny podbródek (Ryc. 9c i 9d). W tym wariantcie por-

³³ R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 23, poz. 22 – karta tytułowa wydania z 1716 r.; s. 24, poz. 6 – karta frontypisowa *Atlas Novus*; s. 29, poz. 8 – portret Adelbulnera.

tretu w dolnym lewym rogu widnieje sygnatura rysownika: „Sac. Cae. Maj. Geographus Joh. Bapt. Homann excudit”, a poniżej rytownika: „I. Iacob Weishoff Sculpsit Noribergae A.1717”. Portret ze zbiorów Osher Map Library przedstawia cesarza młodszego, jakby dwudziestoparolatka, a na rycinie nie ma żadnych autorskich sygnatur (Ryc. 9a i 9b). Oba zapewne rytowane były na podstawie różnych portretów olejnych. Ale pozostaje pytanie, który portret w edycji *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* powstał wcześniej. Może na skutek krytyki Karola odmłodzono? Bo przecież w wieku 33 lat mógł mieć już podbródek.

Jak przedstawię niżej, datowanie i chronologiczne ustawianie miedziorytów Homanna to dość skomplikowane zadanie. Również dotyczy to ustalenia, których wcześniejszych twórców map kopiował i na ile kopiował, a na ile redagował i aktualizował. Badacze wciąż odnajdują kolejne za i przeciw, stąd identyczne egzemplarze map są w różnych katalogach bibliotecznych oraz antykwarycznych odmiennie datowane.

Eberle wyraża pogląd, że wszystkie ówczesne mapy można podzielić na dwa rodzaje: kopie i mapy oryginalne. Kopie te, ze wskazaniem autora lub bez, niektóre z nieznacznymi poprawkami, to w większości mapy pochodzenia francuskiego, włoskiego i przede wszystkim holenderskiego. W tamtych czasach podchodzono do kopiowania grafik na ogół bardzo pobłażliwie. Geografowie i rytownicy bez wahania kopiowali mapy obcego pochodzenia, pomijając przy tym nazwisko autora i zastępując własnym. Homann nie był wyjątkiem. Większość jego map to kopie³⁴.

Naturalnie oryginalne mapy, których całą serię pozostawił Homann, wymagały większego namysłu niż kopie. Wydaje się, że najbardziej naukowe podstawy posiada mapa świata *Basis Geographiae Recentioris Astronomica in qua situs locorum geographici* przygotowana przez przyjaciela i doradcę Doppelmayera, a opublikowana przez Homanna w Norymberdze w latach do 1716 r. (bez przywileju) oraz do 1722 r.³⁵ (z przywilejem cesarskim). Mapa prezentuje świat na dwóch półkulach w odwzorowaniu stereograficznym, ze współrzędnymi geograficznymi 142 miast ułożonymi w tabelach; wymiary arkusza mapy 53 × 64,5 cm. Tabele umieszczone ponad i poniżej treści mapy zawierają wyniki obliczeń najaktywniejszych astronomów europejskich. Dla obszaru Polski opisano współrzędne geograficzne Warszawy, obliczone przez Pierre'a des Noyersa (1607–1693)³⁶, oraz Gdańska, podane przez Jana Heweliusza (Ryc. 10a). Współrzędne te zostały obliczone na podstawie wyników obserwacji zaćmień Księżyca i Słońca oraz zakryć satelitów Jowisza. Podane długości geograficzne mierzone są względem wyspy Ferro, która według ówczesnych pomiarów leżała dokładnie 22° 30' na zachód od południka Obserwatorium Paryskiego.

Homann bardzo zgeneralizował treść geograficzną mapy, obrazując jedynie miasta, w których dokonano pomiarów astronomicznych wykazanych w tabelach (Ryc. 10b).

Oprócz opisanej wyżej mapy świata Eberle wymienia oryginalne Homannowskie mapy generalne Niemiec – pocztową i hydrograficzną oraz mapy szczegółowe państw Rzeszy niemieckiej, jak *Karte von Mähren* (Moraw), *Erzbistum Salzburg* (Archidiecezji Salzburga), *Herzogtum Württemberg* (Księstwa Wirtembergii), *Österreichische Provinz Breisgau* (Austriackiej Prowincji Bryzgowia), *Herrschaft Mindelheim* (Dominium Mindelheim) i inne

34 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 15–16.

35 Ibidem, s. 16.

36 D. Mallet, *Pierre des Noyers, a Scholar and Scientific Intermediary at the Court of Louise-Marie Gonzaga*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum. The Ignatianum Philosophical Yearbook” 2021, t. 27, nr. 2, s. 181.

<i>Nomina Locorum</i>	<i>Observatores Viri celeberrimi DD</i>	<i>Longitudo obser.</i>			<i>ex Eclip.</i>	<i>Latitudo obserm.</i>		
ANGLIÆ								
<i>Londinum</i>	<i>Wright Flamsteed</i>	20.	4.	45.	☉ ☽ ☽	51.	32.	0.
<i>Grenovicum</i>	<i>Flamsteed</i>	20.	9.	45.	☽ ☽ ☽	51.	28.	30.
<i>Oxonium</i>	<i>Halley</i>	18.	45.	15.	☽ ☽	51.	44.	30.
SCOTIÆ								
<i>Edenburghum</i>		17.	10.	0.		55.	57.	0.
HIBERNIÆ								
<i>Dublinum</i>	<i>Molineux</i>	13.	9.	45.	☽	53.	12.	0.
DANIÆ								
<i>Hafnia</i>	<i>Picardus, Roemer</i>	32.	55.	15.	☽ ☽	55.	40.	45.
<i>Vraimbürgum</i>	<i>Tycho, Picardus</i>	33.	2.	30.	☽ ☽	55.	54.	15.
<i>Lundia</i>		33.	32.	15.		55.	42.	10.
POLONIÆ								
<i>Warsoria</i>	<i>Nucorius</i>	41.	45.	0.	☽ ☽	52.	14.	0.
<i>Dantiscum</i>	<i>Hevelius</i>	38.	57.	15.		54.	22.	54.
MOSCOVIÆ								
<i>(a) oscua</i>	<i>Timmermannus</i>	58.	40.	45.	☽	55.	34.	0.

Ryc. 10. Fragmenty mapy *Basis Geographiæ Recentioris Astronomica* opublikowanej przez Homanna po 1716 r.: (a) tabela przedstawiająca wyniki obserwacji, m.in. Warszawy i Gdańska, (b) oznaczone na mapie europejskie miasta, w których prowadzono obserwacje odnotowane w tabelach (ze zbiorów National Library of Australia)

w ogólnej liczbie 14. Spoza Niemiec przytacza tylko 3 mapy – Egipt nowożytny, Imperium Perskie i południową połowę Morza Kaspijskiego.

Eberle nie wspomina natomiast o mapie *Europa christiani orbis domina, in sua imperia, regna, et status exacte divisa*, opracowanej przy współpracy z Doppelmayearem i opublikowanej po raz pierwszy przez Homanna ok. 1707 r., o wymiarach 47×57 cm. Ta mapa tematyczna pokazuje przebieg zaćmienia Słońca 12 maja 1706 r. w różnych częściach Europy. Linie przebiegające łukiem przez całą mapę z południowego zachodu na północny wschód oznaczają numerowane strefy: „12”, „11 Zoll”, „10” itp. Na południowy zachód od Gibraltaru znajduje się notka: „Centralna droga zaćmień, gdzie pełna noc z błyszczącymi gwiazdami występuje z opóźnieniem 1. 2. 3. lub 4 minuty, 12 maja w roku 1706” (Ryc. 11a). Strefa całkowitego zaćmienia szerokości ok. 300 km rozciągała się od Cieśniny Gibraltarskiej przez Hiszpanię, Francję, Europę Środkową, północną Rosję i kończyła się na Syberii. W górnej części mapy umieszczono legendę pt: *Geographica Repraesentatio Europae die. 12. Maji 1706 Eclipsatae* objaśniającą:

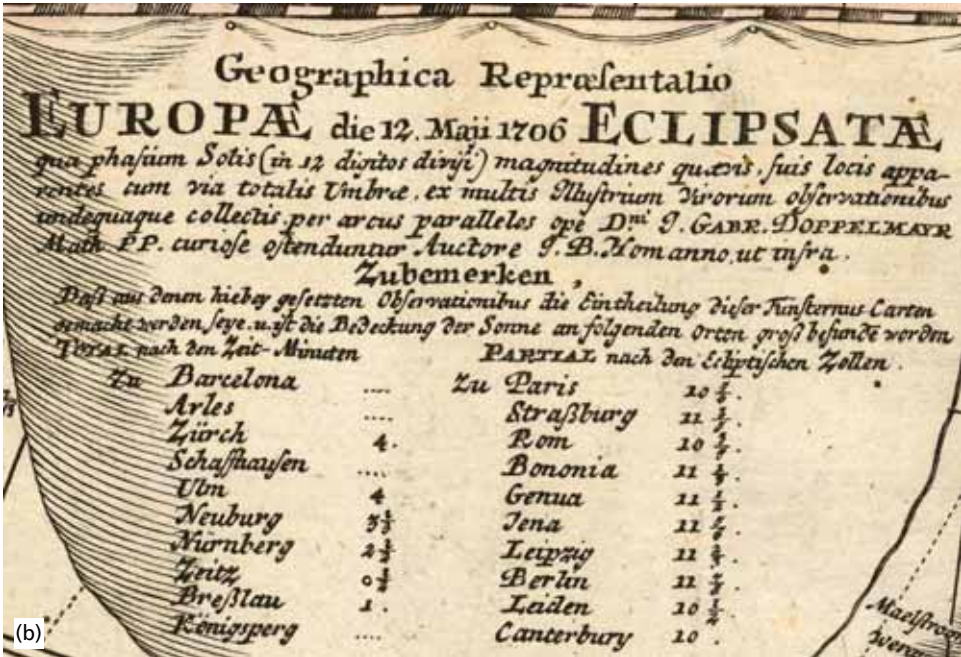
Geograficzne przedstawienie Europy w dniu 12 maja 1706 r. podczas zaćmień, których fazy Słońca (podzielone na 12 stref) o różnej wielkości były widoczne w miejscach, w których przebiegała droga całkowitego zaćmienia. Obserwacje wielu wybitnych mężów zebrał, z Bożą pomocą, ze wszystkich stron, za pomocą równoległych łuków [przedstawił] matematyk J. Gabr. Doppelmayer, są ciekawie pokazane dla każdego przez autora J.B. Homanna, jak poniżej [Ryc. 11b].

Na Ryc. 11b pokazano również zapis mówiący o przesunięciu w czasie zaćmienia Słońca nad wybranymi miastami Europy, w odniesieniu do Barcelony, Arles i Królewca, gdzie oznaczono punkty zerowe (początek obserwacji zaćmienia), poprzez Wrocław – 1 minuta później, Norymbergę – ponad 2 minuty, Zurych, Ulm – 4 minuty, Lipsk, Berlin – ponad 11 minut itp.

Mapa ta była wznawiana przez Homanna kilkakrotnie, co najmniej w 1707 r. (bez tytułu geografa cesarskiego), włączona była do atlasu *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* (w zbiorach Osher Map Library) oraz z nim po 1715 r. (w zbiorach Biblioteki Narodowej). Ale równocześnie wydawana była *Europa christiani orbis domina* bez dodanej informacji i obrazu zaćmienia słońca 12 maja 1706 r. Egzemplarz takiego atlasu z drukowaną kartą tytułową z datą wydania 1716 r. znajduje się np. w zbiorach Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek i Niedersächsische Landesbibliothek.

Aby pokazać złożoność rynku wydawniczego map w ówczesnej Europie, przytoczę jeszcze jedną wersję mapy *Europa christiani orbis domina*, opublikowaną przez Homanna z okazji zaćmienia Słońca w 1706 r. z drugim tytułem nad górną ramką mapy: *Eclipseos Solis Totalis cum mora, d: 12 Maji 1706, horis antem: in Europa celebratae, Geographica Repraesentatio, in qua Centralis Umbrae Tractus ac reliquae Magnitudines suis locis comitententes, ex Illustrium Virorum observationibus deductae, per arcus parallelas, cei digitorum singulorum indices, ope Dni. Io. Gabr. Doppelmayer Math: PP curiose ostendentur a Io: Bapt. Homanno*, wydana w Norymberdze po 1706 r.³⁷ Zatem w pierwszym dwudziestoleciu XVIII w. jednocześnie krążyło po Europie kilka wersji tej mapy, ale to nie wszystko.

37 Prezentowana przez Lawrence Ruderman Antique Maps, Inc., www.raremaps.com/gallery/detail/58590 [dostęp 26.07.2025].

Ryc. 11. Objasnienia prezentacji zaćmienia Słońca 12 maja 1706 r. na mapie Doppelmayera i Homanna *Europa christiani orbis domina*, wydanie po 1715 r.: (a) kierunek centralnej drogi przesuwania się zaćmienia, (b) przesunięcie w czasie zaćmienia Słońca nad wybranymi miastami Europy (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Inne oficyny kartograficzne również dostrzegły okazję i w tym samym czasie ukazują się mapy w Paryżu, Londynie i Amsterdamie. Wymienię jako ciekawostkę tylko jedną, z przywilejem do rozpowszechniania w Rzeczypospolitej, mapę Petrusa Schenka syna (1693–1775) *Eclipseos solis totalis cum mora, d. 12 maji 1706, horis autem: in Europa celebratae geographica repraesentatio, in: qua centralis umbrae tractus ac reliquae magnitudines suis locis competentes, ex illustrium virorum observationibus deductae, per areus parallelos, ceu digitorum singulorum indices* z notą „Son eclips op den 3 may 1715”, wydaną w Amsterdamie 1715 r., przechowywaną w zbiorach Universiteit Utrecht³⁸.

Jak podano wyżej, mapa *Europa christiani orbis domina* z legendą *Geographica Repraesentatio Europae die. 12. Maji 1706 Eclipsatae*, opracowana przy udziale astronoma, konstruktora instrumentów do pomiarów nieba, twórcy globusów, a przede wszystkim przyjaciela Doppelmayera i po raz pierwszy wydana przez Homanna w 1707 r., miała wielkie powodzenie, dlatego powstało kilka jej wariantowych edycji. Możliwe, że ten marketingowy sukces wpłynął na obu norymberczyków i w kolejnych latach wydali siedem tablic astronomicznych prezentujących zjawiska obserwowane z Ziemi. Dwie najwcześniejsze³⁹ ukazały się już w 1707 r. w atlasie *Neuer Atlas bestehend in auserlesenen und allerneuesten Land-Charten ueber die gantze Welt, und zwar erstlich nach Astronomischer Betrachtung der Bewegung des Himmels in dem Systemate Copernico-Hugeniano*. W 1711 i 1712 r. w atlasie *Neuer Atlas bestehend in einig curieuses astronomischen Mappen und vielen auserlesenen allerneuesten Land-Charten über die gantze Welt, erstlich vorgestellt nach copernicanischen Grund-Satz der Bewegung des Himmels* ukazało się następnym pięć tablic⁴⁰, a w latach 1716–1724 ukazały się wszystkie.

Jak pisze, Eberle „Homannowi udało się tchnąć życie w suche mapy gwiazd, emanują one poezją i miłością do tematu”⁴¹. Jako przykład poczucia humoru norymberskiego twórcy map można podać scenę rodzajową z Wenus i Merkurem na huśtawkach umieszczoną w centralnej części ryciny *Motus in Coelo Spirales Quos Planetae inferiores Venus et Mercurius secundum Tychonicorum Hypothesin exhibiten, pro exemplo ad annum Christi praecipus 1712 et 1713*, wydanej w 1716 r. w *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* (Ryc. 12)⁴². Dla zachowania powagi dodał cytata z *Metamorfoz* Owidiusza: „Bez względu na to, jaki impuls

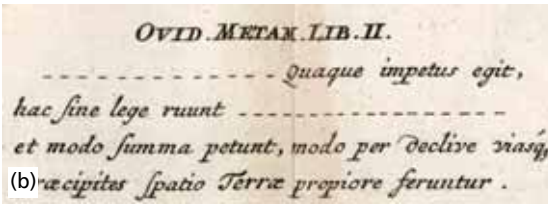
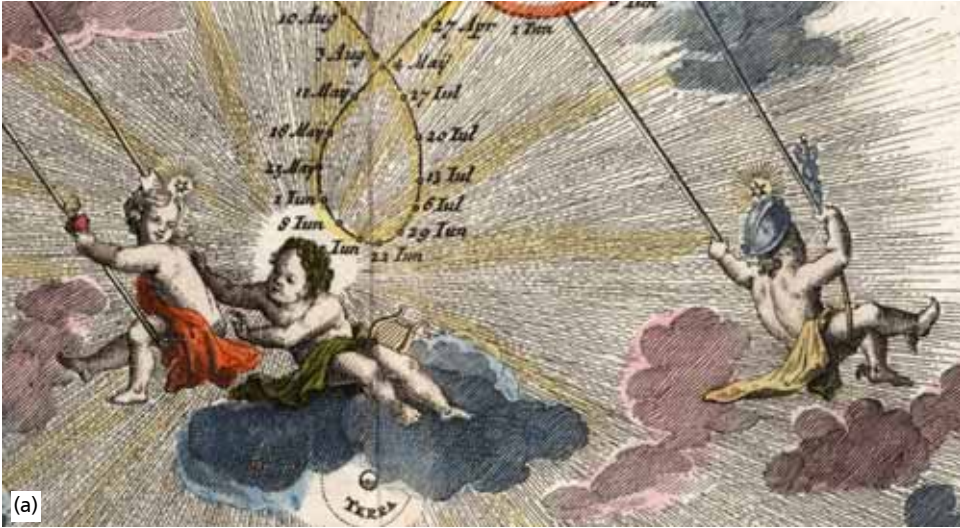
38 Ta tematyczna mapa pokazuje, w jaki sposób zaćmienie Słońca z 12.05.1706 r. było widoczne w różnych częściach Europy. Linie przerywane wskazują wielkość maksymalnego zaćmienia, wyrażoną w skali od zera (brak zaćmienia) do dwunastu (całkowite zaćmienie Słońca). Schenk dodał po lewej stronie diagram objaśniający, który pochodzi z innej mapy Doppelmayera i Homanna, która również ukazała się w 1707 r. Ponadto obok Islandii umieścił małą mapę świata z dodatkowymi szczegółami dotyczącymi zaćmienia Słońca z 3.03.1715 r. obliczonymi przez matematyka z Amsterdamu, Simona (Symona) van der Moolena (1658–1741). Mapa zaćmienia ma dwa stany. Pierwsza prawdopodobnie pojawiła się wkrótce po opublikowaniu mapy Doppelmayera/Homanna przez Petrusa Schenka ojca (1660–1711). Drugi stan (tu omawiany) prawdopodobnie ukazał się w 1715 r. lub krótko przed nim i został opublikowany przez Petrusa Schenka syna.

39 Dwie tablice bez nadrukowanej daty wydania: *SYSTEMA SOLARE ET PLANETARIVM ex hypothesi Copernicana secundum elegantissimas Illustrissimi quondam Hugenii deductiones novissime collectum & exhibitum* oraz *TABULA SELENOGRAPHICA in qua Lunarium Macularum exacta Descriptio secundum Nomenclaturam Praestantissimorum Astronomorum tam HEVELII quam RICCIOLI Curiosis Rei Siderea Cultoribus exhibentur*.

40 Egzemplarz przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, udostępniany w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Łódzkiego, bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/106018/edition/95543 [dostęp 26.07.2025]. Oprócz pięciu tablic astronomicznych jest tam również *Europa christiani orbis domina* z legendą *Geographica Repraesentatio Europae die. 12. Maji 1706 Eclipsatae*.

41 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 19.

42 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 78–79, poz. 33 – obraz mapy.

Ryc. 12. Fragmenty tablicy *Motus in Coelo Spirales*, a 1716 r.: (a) scena rodzajowa Venus z Merkurem, (b) cytat z Owidiusza (ze zbiorów Osher Map Library)

im przyświecał, pędzą bez żadnej reguły [zasady], raz szukając najwyższych szczytów, raz spadając stromymi ścieżkami, w przestrzeń bliżej Ziemi” (Ryc. 12b).

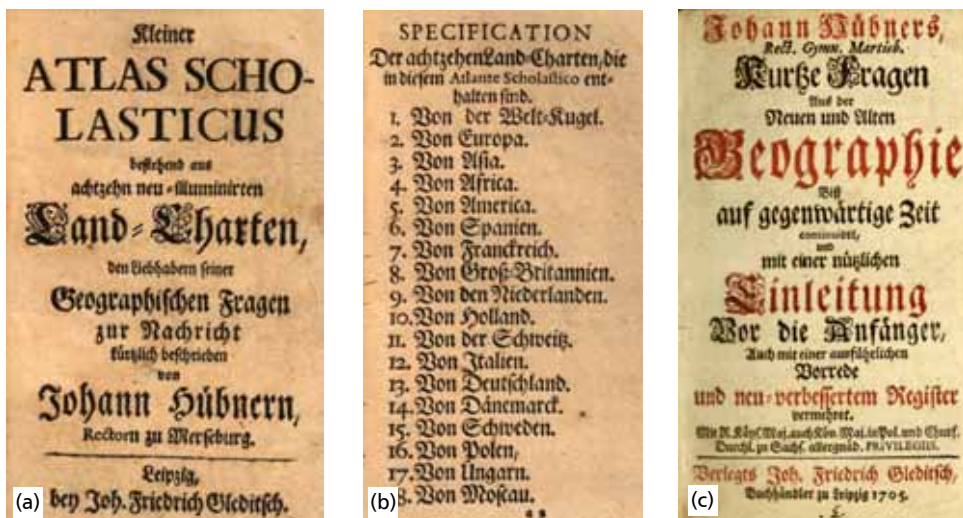
Bezpośrednio po krótkim scharakteryzowaniu atlasu *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* Eberle przechodzi do omówienia szkolnego atlasu, pisząc, że ta gruba i droga kolekcja map nie była planowana do użytku szkolnego, a na lekcjach geografii uczono się z *Atlas Methodicus*. Tu historyk norymberski nieco mija się z faktami, albowiem to nie był jedyny Homannowski atlas używany w szkołach niemieckojęzycznych do nauki geografii. Jeszcze przed 1710 r. Homann nawiązał współpracę z niemieckim uczonym pedagogiem, nauczycielem w gimnazjum w Merseburgu Johannem Hübnerem (1668–1731)⁴³, autorem podręcznika do geografii *Kurtze Fragen aus der alten und neuen Geographie*. W tymże roku w oficynie norymberskiego twórcy map został opublikowany atlas *Kleiner Atlas Scholasticus bestehend aus achtzehn neu-illuminirten Land-Charten*⁴⁴ (Ryc. 13).

Atlas ten od początku miał towarzyszyć w procesie nauczania podręcznikowi do geografii autorstwa Hübnera *Kurtze Fragen aus der alten und neuen Geographie*, którego pierwsze wydanie ukazało się w Lipsku w 1683 r.⁴⁵ Jego zbiór map według spisu (w oryginale „Specification”) (Ryc. 13b) składa się z osiemnastu tablic miedziorytniczych wyda-

43 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 38, opis 13 – portret Hübnera, niemiecki uczonego pedagog i rektor gimnazjum.

44 Datowanie na podstawie daty kończącej tekst: „Geschreiben im Gymnasio zu Merseburg, an der Leipziger Michaelis-Messe 1710”; zob. także K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza*, s. 130–131.

45 Podręcznik cieszył się dużym powodzeniem – w przedmowie do *Johann Hübners, Rect. Gymm. Martisb. Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie*, Leipzig 1705, k. *, ukazała się informacja mówiąca, że jest to wydanie szóste.

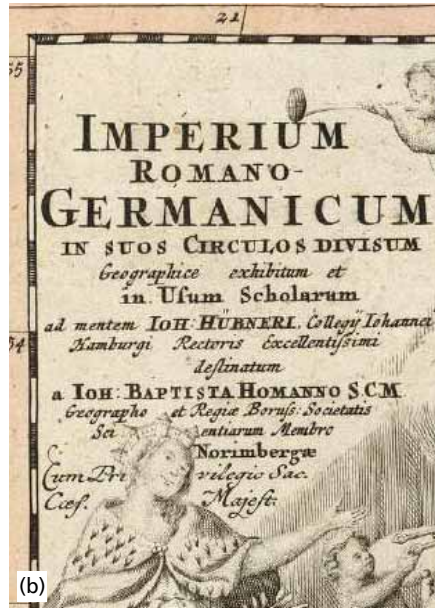

Ryc. 13. *Kleiner Atlas Scholasticus bestehend aus achtzehn neu-illuminirten Land-Charten* z 1710 r.: (a) karta tytułowa i (b) spis map (ze zbiorów Staatliche Bibliothek w Regensburgu) oraz (c) karta tytułowa *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie* z 1705 r. (ze zbiorów John Carter Brown Library)

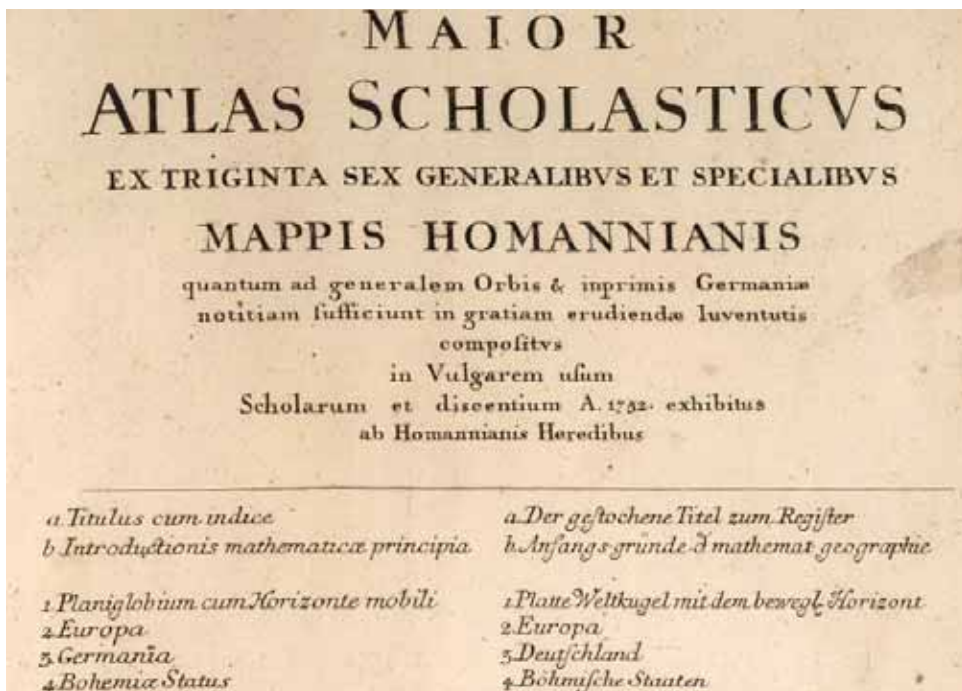
nych przez Homanna w formie plano, dobranych zgodnie ze stosowaną przez Hübnera metodyką nauczania w miejscowym gimnazjum. Fakt ten został zapisany we wstępie do atlasu: „Autorem tych map jest Johann Baptista Homann z Norymbergi”⁴⁶.

Mapy do atlasu *Kleiner Atlas Scholasticus* były stosownie wybierane – jak podaje karta tytułowa – „dzięki dokładnemu objaśnieniu w *Geographischen Fragen* przez Johanna Hübnera” spośród tych, które znalazły się w kolejnych edycjach w *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt*, o czym świadczy informacja zapisana na naklejce w miejscu karty tytułowej oraz dorytowane przez spadkobierców Homanna napisy informujące o przeznaczeniu tych egzemplarzy map (Ryc. 14), np. na mapie *Imperium Romano-Germanicum* [...] *exhibitum, et in Usum Scholarum ad mentem Ioh. Hübneri* napis nad górną ramką mapy, mówiący, że mapa pochodzi z najnowszego dzieła Hübnera *Geographicus*, rozszerzonego i poprawionego przez spadkobierców Homanna w 1732 r. (Ryc. 14b); na mapie *Regnorum Hispaniae et Portugalliae tabula generalis jam nuper edita, nunc denuo revisa, aucta et* [t] *ad Usum Scholarum* napis mówi, że ta niedawno opublikowana ogólna mapa królestw Hiszpanii i Portugalii obecnie została poprawiona i powiększona tak, aby mogli z niej korzystać uczniowie. Warto dodać, że pozostałe 16 map w tym egzemplarzu atlasu nie ma żadnych not świadczących o ich specjalnym szkolnym przeznaczeniu (Ryc. 14c). To kolejna cecha atlasów Homanna – miały się zgadzać tytuły i tematy, ale mapy były dobierane dość przypadkowo z różnych edycji niezależnie od rzeczywistej daty wydania lub aktualizacji.

46 J.B. Homann, *Kleiner Atlas Scholasticus bestehend aus achtzehn neu-illuminirten Land-Charten, den Liebhabern seiner Geographischen Fragen zur Nachricht kürzlich beschrieben von Johann Hübner, Rectorn zu Merseburg*, Leipzig [1710], k. a4, akapit V.

Ryc. 14. *Kleiner Atlas Scholasticus von achtzehn Charten*, datowany między 1715–1732: (a) karta tytułowa, (b) mapa 13. *Imperium Romano-Germanicum*, (c) mapa 6. *Regnorum Hispaniae et Portugalliae tabula generalis [...] ad Usum Scholarum* (ze zbiorów Zentralbibliothek Zürich)

Ryc. 15. Naklejka na wierzchu teki atlasu z tytułem *Major Atlas Scholasticus* i spisem map w języku łacińskim i niemieckim (ze zbiorów David Rumsey Collection)

Metodyka zastosowana w podręczniku i włączony do procesu nauczania atlas cieszyły się tak dużym zainteresowaniem, że do 1777 r. opublikowano ponad 30 niemieckojęzycznych edycji książki⁴⁷, a także przetłumaczono ją na angielski i francuski. Atlas z mapami norymberskiego twórcy nadal wydawano pod marką Spadkobierców Homanna, przy czym od 1752 r. z powiększoną do 36 liczbą map i pod nowym tytułem: *Major Atlas Scholasticus ex Triginta Sex Generalibus et Specialibus Mappis Homannianis*⁴⁸ (Ryc. 15).

Niestety, jakość atlasu szkolnego *Major Atlas Scholasticus* obniżyła się. Część map odbitych z dawnych miedziorytniczych płyt utraciła wyrazistość obrazu z powodu zatarcia grawerunku. Dodane mapy innych twórców nie zawsze utrzymywały wysoki standard wiedzy geograficznej. Jedną z nich: *Imperii Russici et Tartariae Universal [...] tabula opera Joh. Matthiae Hasii, Impresis Homanniarum Heredes Norib. A. 1739*⁴⁹ miała wiele merytorycznych przekłamań, szczególnie w części północnej i północno-wschodniej, gdzie na obszarze na wschód od rzeki Peczory przedstawiono Nową Ziemię jako półwysep: „Nova Zemlaya v. Semlia detecta 1664” (Ryc. 16, por. obrazy Nowej Ziemi na mapach Homanna, Ryc. 3).

47 Taką informację podano we wstępie do anglojęzycznej wersji podręcznika Hübnera *A New and Easy Introduction to the Study of Geography, by Way of Question and Answer. Principally Designed for the Use of Schools*, London 1777, s. V.

48 W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław 2018 (Rozprawa Naukowa Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, t. 42), s. 32.

49 K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza*, s. 131, inaczej ocenia Hasego pisząc: „dla oficyny pracował znany matematyk Johann Matthias Hase (1684–1742), który skonstruował m.in. siatkę kartograficzną i opracował dwie mapy do *Atlas Silesiae* (1750)”.

Jak podano wyżej, Eberle przechodząc do atlasów szkolnych Homanna, omawia⁵⁰ jedynie *Atlas Methodicus explorandis juvenum profectibus in Studio Geographico, Ad Methodum Hübnerianam accomodatus a Johanne Baptista Homanno* (Norinbergae 1719)⁵¹, wydany w formacie folio (51×58 cm, z miedziorytami 27×23 cm). Na frontyśpisie umieszczono nad tytułem portret autora tekstu, Hübnera⁵², co podkreśla jego wielką rolę w powstaniu dzieła. Atlas składa się z

18 ogólnych map [w tym jednej tablicy z diagramami], w małym formacie, które Hübner narysował osobiście. Na każdej z nich wryte są najważniejsze miejsca, oznaczone jednak tylko pierwszymi literami nazw. Okazję do tego dała znana ułomność młodych ludzi, polegająca na tym, że według ich myśli, wiedzą i rozumieją wszystko natychmiast po tym, jak to usłyszą lub zobaczą choć raz. [Po wstępie dodano] tabele testowe, na podstawie których nauczyciel może przepytąć swojego wychowanka, a ojciec swoje dziecko, i w ten sposób dowiedzieć się, czy się czegoś nauczyli, czy nie, na lekcji geografii⁵³.

Użycie tzw. „ślepych” (konturowych) map bez zapisanych nazw geograficznych, które młodzież miała zapamiętywać z komentarzy i uczyć się na tych mapach prawidłowo pokazywać, zostało nazwane metodą Hübnera. Do rozwiązania pełnych nazw służyły tablice *Erklärung des Atlantis Methodici* z pełnym spisem nazw geograficznych ułożonych według obszaru występowania⁵⁴. Właściwe mapy kontynentów i państw poprzedzają cztery diagramy systemów astronomicznych: Ptolemeusza, Kopernika, Tycho Brahego i Kartezjusza (Ryc. 17a).

W 1719 r. był to nowatorski sposób nauczania geografii, który powtórzono dopiero w połowie XVIII w. w atlasach w formacie octavo. Pierwsza edycja atlasu w języku francuskim ukazała się w 1760 r. w Amsterdamie jako *Atlas des enfans* z mapami rytowanymi przez Christiana Andreasa Seppa (zm. 1775) do pierwszego wydania w języku niderlandzkim tłoczonego przez Fransa Houuttuyna (działającego w latach 1747–1782) również w Amsterdamie w 1758 r.⁵⁵ Sprzedane przez Houuttuyna miedziorytowe płyty wraz z prawami do druku posłużyły Janowi Hermanowi Schneiderowi, który w 1760 r. wydał po raz pierwszy rozbudowany atlas dziecinny *Atlas des enfans, ou Nouvelle méthode pour apprendre la géographie avec un nouveau traité de la sphere, et XXIV Cartes enluminées* z nowym rozdziałem *Nouveau traité de la sphere*, powiększając liczbę rycin z 22 do 24. Właśnie jego kolejne edycje z lat 1760, 1763, 1766, 1773, 1779, 1782 i 1785⁵⁶ posłużyły większości europejskich naśladowców. Inną z wczesnych kopii atlasu było wydanie Bartholomea Vlama w Amsterdamie w 1772 r. zatytułowane *Nouvel atlas des enfans ou principes clairs pour apprendre facilement et en fort peu de tems la Geographie suivie*

50 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 18.

51 W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne*, s. 32, oceniając rangę oficyny Homanna powołuje się na: R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim*, Szczecin 2013.

52 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 38–39, poz. 13 – pokazuje portret Hübnera nieznanego rytownika.

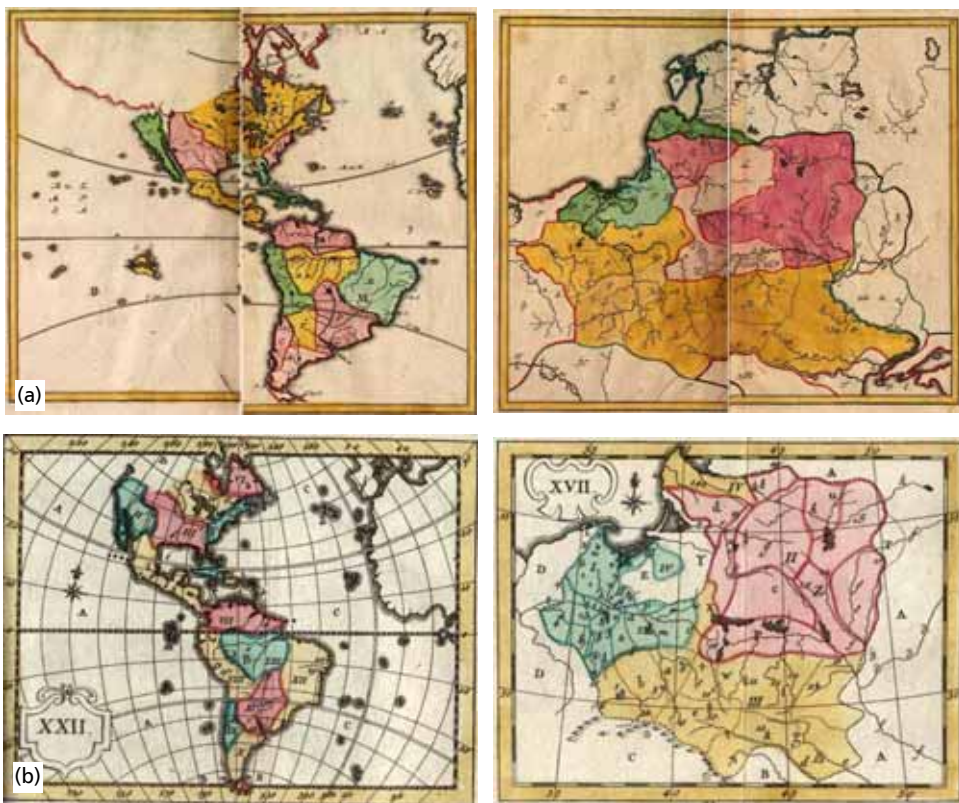
53 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 13.

54 W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne*, s. 32.

55 W 1760 r., już po sprzedaży płyt Houuttuyn opublikował nową edycję z mapami rytowanymi przez A. van Krelvelta (działającego w latach 1770–1786) z tym samym tytułem – *Atlas des enfans*.

56 Na podstawie: G.L. King, *Miniature Maps. An Illustrated Guide to Miniature Antique Maps, Charts, Plans and Atlases*, www.miniaturemaps.net/_webedit/uploaded-files/All%20Files/1701-1800/1758b%20Sepp.pdf [dostęp 26.07.2025]; zob. także W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne*, s. 140–141.

Ryc. 18. „Ślepe mapy” Ameryki i Rzeczypospolitej w: (a) *Atlas Methodicus* 1719 r. (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek), (b) *Atlasie dziecinnyim* Szybińskiego z lat 1771–1772 (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Artykuły i notatki z ostatniego 33-lecia

Oba omówione wyżej teksty Sandlera i Eberlego na ponad pół wieku wyczerpały temat, pozostawiając przyszłym historykom i geografom jedynie cząstkowe, poświęcone szczególnie badaniom porównawczym nad dziełami Homanna. I rzeczywiście – kolejne publikacje o działalności i mapach norymberskiego twórcy ukazywały się w formie katalogów, artykułów przyczynkarskich, rozdziałów w książkach o historii kartografii lub notatek.

Jako pierwsze prezentuję niżej prace Kazimierza Kozicy (1965–2019), Petera H. Meurera (1951–2020), trzy prace Marcusa Heinza i wcześniejszą od przedmiotu niniejszej recenzji pracę Radosława Skryckiego, mające charakter notatek lub krótkich artykułów dotyczących całości dorobku Homanna lub jego spadkobierców.

Notatka Kozicy *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców* to rys historyczny działalności oficyny całkowicie oparty na literaturze, głównie na publikacjach Christiana Sandlera (1886 r.) i wstępie do katalogu „*Auserlesene und allerneuste Landkarten*” – *Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848* wydanego przez Miejskie Archiwum Norymbergii w 2002 r. Natomiast uwzględnione w literaturze katalogi Bogusława Krassowskiego (1934–1987) oraz *Imago Poloniae* Tomasza Niewodniczańskiego (1933–2010) nie wzbogaciły notatki np. o informacje na temat map Rzeczypospolitej⁵⁹.

59 K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza*, s. 130–133

Notatka niemieckiego badacza historii kartografii Meurera *Ein Landkartenstich des elfjährigen Johann Christoph Homann (1703–1730)* przybliża nam pojęcie zawodu rytownika, iluminatora i drukarza oraz ich kształcenia w obrębie cechu lub gildii. Meurer stwierdza, że z uwagi na wysokie wymagania naukę zawodu rytownika rozpoczynano w wieku 12–14 lat. Z reguły w pełni wyszkolony czeladnik miał co najmniej 20 lat. Jako przykłady podaje najbardziej znanych twórców map: Gerarda Mercatora, Jodocusa Hondiusa (1563–1612), Willema Janszooona Blaeu (1571–1638) oraz samego Homanna. Według Meurera:

Homann prawdopodobnie przez jakiś czas uczył się u grawera i wydawcy Jakoba von Sandrarta (1630–1708), który od 1656 r. mieszkał w Norymberdze, a od 1662 r. prowadził tu prywatną akademię sztuki. Homann i Sandrart współpracowali do 1690 roku. W roku 1689 – mając 25 lat – Homann był gotowy dostarczyć swoją pierwszą wiarygodnie datowaną miedziorytniczą mapę Wysp Brytyjskich norymberskiemu wydawcy Davidowi Funckowi (1642–1709)⁶⁰.

Autor notatki dodaje ciekawe informacje na temat młodszego syna norymberskiego wydawcy:

Johann Christoph Homann (1703–1730) był systematycznie przygotowywany do roli następcy. Prawdopodobnie zdobył wykształcenie średnie w renomowanej szkole St. Egidien w Norymberdze oraz w 1721 r. zapisał się na studia medyczne i matematyczne na uniwersytecie w Halle. Biorąc pod uwagę obecny stan badań, wydaje się pewne, że J.C. Homann odebrał wykształcenie kartograficzne w firmie swojego ojca jeszcze przed rozpoczęciem studiów w Halle. Mapę *Patriarchatus Alexandrinus – Patriarchatus Constantinopolitanus*, która przedstawia Aleksandrię i Konstantynopol, dwa patriarchaty wschodniej części Morza Śródziemnego rozciągające się do rzeki Eufrat, wrytował w wymiarach 22×33 cm, z sygnaturą na prawej dolnej ramce mapy Joh. Christophorus Homann fecit Ao. Ch. 1715 aetatis 12. die 1 May [Nuringbergae] [Ryc. 19], w wieku 11 lat. Natomiast w wieku 17 lub 18 lat opracował plan *Accurater Grundris und Gegend der Hoch-Fürstl. Brandenb. Bayreuth. Neu-Erbauten Stadt Christian-Erlang samt denen Prospecten*, opublikowany w wymiarach 49×57 cm, z podpisem „Joh. Christoph Homann Geometrice delineavit” i datą 1721. W 1729 r. otrzymał odnowiony cesarski przywilej drukowania. Pod kierownictwem Johanna Christopha Homanna w ciągu niecałych trzech lat opublikowano w oficynie około 15 nowych map. W 1730 roku zaprosił z Halle swojego kolegę ze studiów, Johanna Michaela Franza (1700–1761). Niestety zmarł 22 listopada 1730 roku w wieku zaledwie 27 lat. Firmę kontynuowali [Johann Georg (1695–1760)] Ebersberger i [Johann Michael 1700–1761]] Franz pod nazwą „Homännische Erben” [spadkobiercy Homanna]⁶¹.

Homann oraz jego późniejsi spadkobiercy kontynuowali bogate ozdabianie map, które uzupełniało treść geograficzną o ważne dla danego terenu informacje: społeczne, gospodarcze, polityczne, etnograficzne i kulturalne. Często obok treści geograficznej mają one na jednej czwartej powierzchni dekoracyjny kartusz tytułowy – wykonany z wielką

60 P. Meurer, *Ein Landkartenstich des elfjährigen Johann Christoph Homann (1703–1730)*, „Cartographica Helvetica. Fachzeitschrift für Kartengeschichte” 2006, z. 33–34, s. 7

61 P. Meurer, *Ein Landkartenstich*, s. 18–19, ryc. 1–2 – *Patriarchatus Alexandrinus – Patriarchatus Constantinopolitanus*.

Ryc. 19. Sygnatura Johanna Christopa Homanna na mapie *Patriarchatus Alexandrinus – Patriarchatus Constantinopolitanus* (za: P. Meurer, *Ein Landkartenstich des elfjährigen Johann Christoph Homann*), „*Cartographica Helvetica. Fachzeitschrift für Kartengeschichte*” 2006, z. 33–34, s. 18, ryc. 1)

starannością rysunek alegoryczny typowej dla danego obszaru działalności gospodarczej. Bardzo dobrym przykładem są mapy księstw śląskich, np. księstwa jaworskiego, głogowskiego i legnickiego. Zostały one wydane w atlasie *Atlas Silesiae id Est Ducatus Silesiae* w Norymberdze w 1750 r.⁶²

Skrycki w *Katalogu wystawy* tylko w jednym przypadku nawiązuje do spadkobierców Homanna pokazując portret Johanna Jacoba Schatza (1671–1760) na stronie przedtytułowej jego dzieła *Atlas Homannianus illustratus, das ist: Geographische, physicalische, moralische, politische und historische Erklärung, der nach des seligen Herrn Johann Hübners Methode illuminirten Homannischen*, wydanego w Lipsku i Eisenach w 1753 r.⁶³, w którym autor – strasburski nauczyciel, bibliotekarz i historyk – komentuje treść polityczno-historyczną map wydawanych w atlasach spadkobierców Homanna.

W opublikowanym w 1993 r. artykule *A Research Paper on the Copper-plates of the Maps of J. B. Homann's First World Atlas (1707) and a Method for Identifying Different Copperplates of Identical-looking Maps*⁶⁴ Heinz, wieloletni pracownik Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, omówił zjawisko zużywania płyt miedziorytniczych i ich konserwację oraz związane z tym zmiany oraz filiację odbijanych z nich map. Jako przykład posłużył mu relatywnie duży zbiór map Homanna. Taki wybór autor tłumaczy tym, że:

w pierwszej połowie XVIII w., ale także w kolejnych dekadach, zakład ten był jednym z wiodących domów wydawniczych map w niemieckojęzycznej części Europy. Relatywnie długi i ciągły rozwój oraz duża produkcja pomagają badaczowi zidentyfikować podobieństwa, kolejność płyt i przeróbek oraz uzyskać wskazówki dotyczące ustalenia dokładniejszego czasu ich powstania⁶⁵.

62 Cały zreprodukowany *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter quatuor mappis* [...] (20 map) wraz z komentarzem w: B. Horodyski, *Dzieje atlasu Śląska 1720–1752*, Warszawa 2002 (Zabytki Polskiej Kartografii, z. 7).

63 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 106–107, poz. 46.

64 M. Heinz, *A Research Paper on the Copper'plates of the Maps of J. B. Homann's First World Atlas (1707) and a Method for Identifying Different Copperplates of Identical-looking Maps*, „*Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography*” 1993, t. 45, nr 1, s. 45–58.

65 *Ibidem*, s. 45.

Według Heinza w oficynie Homanna z reguły dorytowany tylko blaknące części arkuszy. Całkowite przerobienie głównych części drukowanego obrazu wykonywano rzadko, w większości przypadków z zamiarem wprowadzenia zmian w treści. Renowację płyt należy zatem postrzegać jako stosunkowo ciągły proces, nawet z odstępem kilku lat między poszczególnymi interwencjami. W zależności od przypuszczalnej wielkości nakładu wybrano 33 mapy, które podzielono na trzy grupy. Jako wyjątkową dodano mapę Katalonii, ponieważ przez ponad pięćdziesiąt lat tytuł ten pozostał praktycznie niezmieniony, stanowiąc część różnych atlasów wydawnictwa Homanna. Z badań wynikało, że przeciętnie płyta wytrzymywała produkcję bez konserwacji przez ok. 11 lat, przy czym płyta mapy terytorium Neapolu aż 17 lat, zaś Katalonii – 29 lat. Jednak płyty map obszaru Niemiec wytrzymywały tylko 4,5 roku. Czyli mapa Niemiec⁶⁶ była poprawiana ponad dwukrotnie częściej od średniej, a od mapy Katalonii nawet sześć razy częściej. Dalsze pogarszanie jakości wydruku prowadziło do wymiany płyty. Według ustaleń Heinza płytę wymieniano przeciętnie po 30 latach, a maksymalnie korzystano z niej 95 lat – to przypadek mapy Katalonii. Ozdoby kartusza tytułowego wymieniano na nowe średnio po 23 latach⁶⁷.

Z kolejnych badań wynikało, że w przypadku map świata i kontynentów zazwyczaj potrzebne były trzy płyty w okresie około 40 lat. Wyjątkiem jest mapa Niemiec, która wymagała największej liczby płyt i według dostępnych przykładów do 1789 r. potrzebowała jedenastu płyt drukarskich⁶⁸. Dalej Heinz podaje istotną opinię, że najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem stosowania kilku płyt w przypadku ważnej mapy była obawa wydawców przed niemożnością produkcji w razie nagłej utraty miedziorytu.

W dalszej części artykułu Heinz skupia się nad problemem identyfikacji edycji mapy produkowanych z jednej lub kilku następujących po sobie płyt. Jako przykład podaje mapę Francji *Totius Regni Galiae sive Franciae et Navarrae novissima Tabula* wydawanej od 1702/1707 do 1714 r. ze zmieniającym się ozdobnym kartuszem tytułowym w kolejnych stanach – 1714–1730, 1730–1741 oraz z drugiej płyty od ok. 1739 r. do drugiej połowy lat trzydziestych XVIII wieku, od ok. drugiej połowy lat trzydziestych XVIII w. do 1741 r. Podobny tok myślenia przedstawię niżej na przykładzie mapy Rzeczypospolitej, prowadząc go z uwzględnieniem ustaleń w katalogach Krassowskiego i Niewodniczańskiego.

W późniejszym o 4 lata artykule *A Programme for Map Publishing: The Homann Firm in the Eighteenth Century* Marcus Heinz zastanawia się nad rozwojem oficyny Homanna i źródłami jej sukcesu komercyjnego. Wskazuje te najistotniejsze:

przedsiębiorstwo Homanna zajmowało się publikacją map, które można było sprzedawać oddzielnie lub łączyć w atlasy. Firma dostarczała drukowane strony tytułowe atlasów i indeksy, a nabywca decydował o wyborze map, które miały zostać dołączone. Chociaż tylko kilka atlasów wydaje się być sprzedanych już oprawionych, wielu nabywców wydaje się akceptować kombinację map sugerowaną przez wydawców. [...] Jako przedsiębiorstwo komercyjne firma musiała sprostać wymaganiom swoich klientów. Dlatego musimy zadać sobie pytanie: co produkowała firma? Ilościowa analiza nowo opublikowanych map w całym XVIII w. poma-

66 Mowa tu o mapie *Imperium Romano-Germanicum in suos circulos divisum* – jej pierwszy stan Heinz datuje na 1702–1707.

67 Ibidem, s. 46–47.

68 Ibidem, s. 47.

ga zidentyfikować sukcesy komercyjne firmy. W 1707 r., pięć lat po założeniu firmy, Homann wydał swój pierwszy atlas świata zawierający 33 mapy. Jego sukces pozwolił mu zwiększyć tempo produkcji do prawie jednej mapy miesięcznie, wskutek czego w ofercie atlasu z 1712 r. było sto arkuszy. Większość tych map była kopiami istniejących map [innych autorów – dop. L.S.]. Po osiągnięciu pełnego zestawu map skupiono się na poprawie jakości. Po krótkim okresie ograniczonej produkcji, gdy firmą zarządzał Johann Christoph Homann, drugie apogeum pod względem ilości i jakości osiągnięto pod rządami spadkobierców Homanna, Johanna Michaela Franza (1700–1761) i Johanna Georga Ebersbergera (1695–1760). Franz w szczególności podejmował wszelkie próby ulepszenia podstawowych danych kartograficznych. Założył Kosmographische Gesellschaft jako stowarzyszenie zrzeszające naukowców i kartografów, z których wielu (jak Tobias Mayer, 1723–1762) już współpracowało z firmą. Stowarzyszenie przetrwało około pięciu lat od 1745 r. począwszy. Tak pomyślany model produkcji zakończył się około 1760 r. edycją *Atlas geographicus maior*, zawierającego prawie 275 map na 300 arkuszach⁶⁹.

Podsumowując: prosty, a jakże skuteczny plan biznesowy! Heinz podaje konkretniejsze przykłady map oficyny Homanna i jego spadkobierców, a przeanalizowano ich około 520 w formacie folio (czyli mniej więcej o wymiarach 48 × 56 cm). Stopniowe rozszerzanie obszarów wybranych do map publikowanych przez oficynę ilustruje sześć rycin pokazujących na mapie Europy zasięgi mapowanego obszaru w trzech skalach (1 : 4 700 000, 1 : 1 000 000 oraz 1 : 250 000); np. w 1790 r. klient mógł kupić mapy centralnych Niemiec w dużej skali (np. Czechy w skali 1 : 150 000), podczas gdy części Francji były nadal reprezentowane tylko na ogólnej mapie kraju w skali 1 : 2 300 000⁷⁰. Także skupiając się na potrzebach ewentualnego nabywcy, oficyna produkowała mapy, które mogłyby być wykorzystane do zrozumienia współczesnych wydarzeń politycznych i wojskowych; np. w 1702 r. była to mapa księstwa Mediolanu *S[acri]. R[omani]. I[mperii]. Feudum Dvcatvs Mediolanensis in svas principales partes exacte divisvs ostenditur Norimbergae à Iohanne Baptista Homanno*⁷¹, gdzie w poprzednim roku miała miejsce pierwsza kampania wojny o sukcesję hiszpańską. Również spadkobiercy Homanna kontynuowali publikowanie map związanych z bieżącymi wydarzeniami w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII w., zwłaszcza tych, które podkreślały wojnę o sukcesję polską i wojnę o sukcesję austriacką. Od połowy stulecia motyw ten tracił na znaczeniu, lecz po 1770 r. nastąpił kolejny szczyt, którym był pierwszy rozbiór Polski, a w latach dziewięćdziesiątych XVIII w. wojny z Francją⁷².

Heinz został zaproszony do międzynarodowego przedsięwzięcia badawczego *The History of Cartography* i w 2019 r. w t. 4 tego dzieła opublikowano jego artykuł, gdzie skupia się głównie na przekazaniu informacji o produktach, które w latach 1702–1835 wypuszczono z oficyny wydawniczej Homanna i jego spadkobierców. W zasadzie cały tekst to esencjonalny komentarz do diagramu pt. *Number of Maps Published by the Ho-*

69 Idem, *A Programme for Map Publishing. The Homann Firm in the Eighteenth Century*, „Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography” 1997, t. 49, nr 1, s. 105.

70 Ibidem, s. 106–108.

71 Porównaj z mapą prezentowaną na Ryc. 8 oraz informacją z publikacji: W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 12.

72 M. Heinz, *A Programme for Map Publishing*, s. 111.

mann Publishing Firm during Its Lifetime, który zawiera osoby i fakty towarzyszące działalności oficyny⁷³. Heinz prezentuje dwie mapy jego zdaniem mające charakterystyczne cechy dla homannowskich obrazów. Pierwsza to *Imperium Romano-Germanicum in suos circulos divisum*, po raz pierwszy wydana w latach 1702–1707, w skali ok. 1 : 2 400 000, o wymiarach 48,5 × 57 cm, w typowy sposób z ogromnym zagęszczeniem (w oryginale *high density*) nazw geograficznych, przede wszystkim osadnictwa⁷⁴. Druga opublikowana w 1729 r., niesygnowana imieniem Johanna Christopha Homanna (ale według Heinza wykonana przez niego) mapa niewielkiego obszaru *Tractus Norwegiae Danicus Magnum Dioeceseos Aggerhusiensis partem sistens* w skali ok. 1 : 450 000, która prawdopodobnie była oparta na nowych pomiarach. Mapa ta obok treści geograficznej posiada na jednej czwartej powierzchni wykonany z wielką starannością dekoracyjny rysunek skał będący alegorią działalności górniczej⁷⁵.

Skrycki w artykule *Johann Baptista Homann – kartograf zapomniany* z 2022 r. przypomina działalność Homanna i uzasadniając tytuł, pisze, że podczas badań prowadzonych w Niemczech z jednej strony poszukiwał i analizował archiwalia związane z postacią Homanna, z drugiej – próbował znaleźć ślady pamięci społecznej w przestrzeni miejskiej, np. w formie upamiętnień stałych i czasowych. Dalej konstatuje, że piśmiennictwo poświęcone Homannowi to niezwykle skromny dorobek, zważywszy na rozmach działalności norymberczyka, tym bardziej, że pierwszy biogram został opublikowany już w 1730 r. przez jego przyjaciela Doppelmayera⁷⁶. Dalej Skrycki wylicza i omawia dokonania artystyczne Homanna – frontyspisy, liczne portrety, niektóre z tych, które pojawią się w katalogu wystawy w 2024 r., oraz podkreśla duży zakres jego kontaktów:

Homann brał udział w inicjatywach uczonych nie tylko z Norymbergi [...], ilustrował publikacje, szczególnie przed 1702 r. (ale i, sporadycznie, później) dla innych autorów. Wśród nich jest m.in. bogato ilustrowane miedziorytami dzieło Christiana Junckera (1668–1714), historyka i nauczyciela, poświęcone monetom i medalom upamiętniającym reformację i dokonania Marcina Lutra (1483–1546). Pośród licznych wizerunków znajdziemy dwa wykonane przez Homanna. Przedstawiają one rodziców Lutra – Johanna (1459–1531) i Margarethę (1459–1531)⁷⁷, otwierając galerię portretów. Nie są to dzieła wybitne, ale zaproszenie Homanna do zilustrowania tak ważnej i obszernej publikacji niewątpliwie było dla niego nobilitujące, a jednocześnie stanowiło dowód na uznanie jego umiejętności rytowniczych. Nieco wcześniej, bo w 1696 r., wykonał frontyspis do niewielkiego dzieła humanisty Joachima Camerariususa (1500–1574), poświęconego niemieckiemu poecie Heliusowi Eobanusowi Hessiusowi (1488–1540). Wydane zostało przez Martina Theodora Heybeya (zm. 1700) w Lipsku, gdzie Homann właśnie w tym roku zamieszkał i gdzie przebywał przez dwa lata. Tu również wyrył swoje pierwsze mapy dla Christopha Cellariususa (1638–1707)⁷⁸.

73 Idem, *Homann Family*, [w:] *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago, London 2019, s. 637, ryc. 375.

74 Ibidem, s. 638, ryc. 376.

75 Ibidem, s. 639, ryc. 377.

76 R. Skrycki, *Johann Baptista Homann – kartograf zapomniany*, s. 109.

77 Idem, *Katalog wystawy*, s. 64, poz. 26 – portret.

78 R. Skrycki, *Johann Baptista Homann – kartograf zapomniany*, s. 112 i przypis: „Atlas miał wiele wydań, m.in. własnym nakładem w 1710 r. lub drukowany u Johanna Ernsta Adelbulnera (m.in. 1714, 1716, 1725, 1731)”.

Podsumowując w artykule szeroko zakrojoną działalność Homanna, Skrycki pisze:

Był zatem Homann nie tylko kreatorem obrazu świata, ale także współtwórcą norymberskiego środowiska uczonych i postacią na tyle ważną, że docenił to sam cesarz oraz berlińska Akademia Nauk. Szkoda, że dzisiejsi mieszkańcy Norymbergi tych tradycji nie kontynuują⁷⁹.

Katalogi z opisami m.in. map Johanna Baptisty Homanna

Oczywiście katalogów, w których znalazły się opisy map Homanna, opublikowano co najmniej kilka, a jeszcze więcej takich, w których mapy norymberskiego wydawcy znalazły się obok map innych europejskich twórców działających pod koniec XVII i w XVIII w. Z katalogów niemieckojęzycznych wymienię tylko jeden, zapewne najobszerniejszy, wydany w dwusetną rocznicę założenia firmy przez Homanna: „*auserlesene und allerneuste Landkarten*” – *Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848*, wydany na 275 stronach w Norymberdze w 2002 r.⁸⁰

Z polskich katalogów map Homanna dwa są godne odnotowania. Pierwszy to rozdział *Officina Homanna*⁸¹ Bogusława Krassowskiego, prezentujący mapy przechowywane w Bibliotece Narodowej i innych polskich bibliotekach. Drugi katalog to *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*⁸².

Krassowski rozpoczyna rozdział trzeci o *Oficynie Homanna* pięciostronicowym opisem, do którego dane zostały po prostu zaczerpnięte z literatury. Natomiast ciekawe są i wiele wnoszące wprowadzenia do części: 1. *Polska – Mapy Polski Johanna Baptisty Homanna*; 2. *Inflanty i Kurlandia – Mapy Polski Johanna Baptisty Homanna*; 3. *Litwa – Mapa Litwy Jana Nieprzeckiego i Tobiasza Mayera Impensis Homannianorum Heredum*; 4. *Małopolska – Mapa Franza Ludwiga Güssefelda Impensis Homannianorum Heredum*; 5. *Prusy – Mapy Prus Johanna Baptisty Homanna; Homanowskie mapy Pomorza; Mapy Prus Franza Ludwiga Güssefelda Impensis Homannianorum Heredum*; 6. *Ukraina – Mapy Ukrainy Johanna Baptisty Homanna oraz ab Homannianis Heredibus*; 7. *Wielkopolska – Mapy Wielkopolski Franza Ludwiga Güssefelda bey den Homänne Ereden*. Łącznie w tym rozdziale znajdujemy 85 opisów katalogowych map Rzeczypospolitej i jej ziem. Rozdział kończy bibliografia, a w niej m.in. Christiana Sandlera *Johannes Baptista Homann, die Homännischen Erben, Matthaus Seutter und ihre Landkarten. Beiträge zur Geschichte der Kartographie* wydanej w Amsterdamie w 1797 r.

Wprowadzenie do części 1. *Polska – Mapy Polski Johanna Baptisty Homanna* zawiera wiele ogólnych uwag dotyczących map Homanna, po czym następuje omówienie mapy generalnej Rzeczypospolitej:

79 Ibidem, s. 116.

80 M. Diefenbacher, M. Heinz, R. Bach-Damaskinos, „*auserlesene und allerneuste Landkarten*”, *Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848*, Nürnberg 2002 (Ausstellungskatalog des Stadtarchivs Nürnberg, t 14).

81 B. Krassowski, *Polska na mapach*, s. 32–99.

82 *W Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, oprac. K. Kozica, wyd. i red. odpowiedzialny T. Niewodniczański, t. 2, Warszawa 2002, s. 48–52, opisy K16 i K17.

Podstawowy typ homannowskiej mapy Polski „Regni Poloniae...”⁸³ wydawany był w trzech różnych wersjach, początkowo przez założyciela oficyny, a następnie przez jego spadkobierców, aż do 1750 r., kiedy to został zastąpiony przez mapę Tobiasza Mayera. Poszczególne wersje wyodrębnione są na podstawie drobnych różnic w tytułach, w treści kartograficznej (wygląd znaków umownych, ich zagęszczenie, liternictwo, nazewnictwo itp.), a także – co jest niezmiernie istotne – symboliki dekoracji. Prace Homanna należą do tych nielicznych, które dość swobodnie traktując treść geograficzną, wielką wagę przywiązywały do szybkiej aktualizacji strony dekoracyjnej, ściśle zresztą związanej z wydarzeniami politycznymi zachodzącymi w danym państwie. [...] Łatwo można odczytać, że kraj nasz był w owym czasie teatrem licznych wojen. Ponad tytułem widzimy trzy ule symbolizujące trzy kraje pozostające pod berłem jednego władcy: Polska, Litwa i Saksonia (motyw uli wcześniej już znajdujemy u N. Sansona pod kartuszem „Etats de Pologne...”, lecz tam są tylko dwa – Polska i Litwa). Ponad ulami unoszą się dwa roje pszczoł symbolizujące rozłam narodu na dwa stronnictwa. W centrum tarczy herbowej znajduje się herb Wettinów⁸⁴ [Ryc. 20a]. W następnych wydaniach tej mapy, po wyborze Stanisława Leszczyńskiego na króla Polski w 1704 r. na czele rojów pojawiły się dwie pszczoły królowe⁸⁵. Po abdykacji Augusta II w 1706 r. herb Wettinów został zatarty. Pole herbowe zostało puste⁸⁶ [Ryc. 20b]. Po powrocie na tron Augusta II w 1709 r. jego herb powraca na dawne miejsce. Podobnie po śmierci Augusta II i podwójnej elekcji Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III w 1733 r. herb Wettinów ponownie zostaje zatarty. Powrócił na swoje miejsce dopiero po zwycięstwie Augusta III i po opuszczeniu kraju przez S. Leszczyńskiego w 1734 r.⁸⁷ [Ryc. 20d]. Oczywiście jest to tylko hipoteza, lecz chyba trudno zaprzeczyć, że logiczna⁸⁸.

Filiację mapy *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae* podaję w wielkim skrócie (biorąc pod uwagę tylko cztery stany) na podstawie obrazów prezentowanych przez bazę RCIN (Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych)⁸⁹. Porównałam dane zapisane w tej bazie z cytowanym wyżej tekstem Krassowskiego (łącznie w katalogu 14 opisów) oraz z obrazami i tekstem w *Imago Poloniae* Niewodniczańskiego (łącznie 11 opisów). Tylko w dwóch przypadkach (Ryc. 20b oraz 20d) we wszystkich trzech źródłach opisy są tożsame. Również można mieć wątpliwości co do kolejności edycji i datowania egzemplarzy map podanych przez RCIN. Prawdą jest, że opierano się na przesłankach wynikających z treści mapy. Np. jedynie mapa na Ryc. 20b ma w prawym dolnym rogu zapis *Author sculpsit*, bez przywileju, więc powinna być datowana najwcześniej, czyli na lata 1705–1707. Z drugiej

83 *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta*, skala ok. 1 : 3 000 000, wymiary ok. 48 × 55 cm.

84 *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta*, à Joh. Bapt. Homanno, Norimbergae [przed 1715].

85 Takiego stanu płyty nie pokazuje RCIN i zapewne *Imago Poloniae*.

86 *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta*, à Joh. Bapt. Homanno Norimbergae [ok. 1705–1707], [w prawym dolnym rogu mapy] *Author descriptit*.

87 Ten fakt prezentuje wydanie: *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta*, à Joh. Bapt. Homanno Sae. Caes. Mai. Geographo, Revista et ad praestentem statum accomodata, [Norimbergae] 1739.

88 B. Krassowski, *Polska na mapach*, s. 37–38.

89 Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, rcin.org.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025].

Ryc. 20. *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae* Homanna wydawana w latach 1705–1750: (a) stan przed 1715 r. (źródło: RCIN), według *Imago Poloniae* byłoby po 1710 r. K16/3; (b) stan ok. 1705–1707 (źródło: RCIN), według *Imago Poloniae* K16/2; (c) stan po 1715 r. (źródło: RCIN), według *Imago Poloniae* K17/1; (d) nowa płyta 1739, według *Imago Poloniae* K17/8 (źródło: RCIN, ze zbiorów Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN)

strony zatarcie herbu Wettinów stanowi przesłankę jej datowania na okres 1707–1708. Jednakże na mapie oznaczono Połtawę – „Pultawa”, znanej z bitwy 8 lipca 1709 r., co przesunęło datowanie na nie wcześniej niż 1709 r. Powstaje również pytanie, czy mapa na Ryc. 20a jest najwcześniejszą (według Krassowskiego), a może późniejszą odbitką z nowej płyty K17/1 (według RCIN), ale z której – drugiej czy trzeciej?

W podobny sposób filiację map ziem polskich opisał Niewodniczański w katalogu wydanym w 2002 r. Pracował on na tych samych co Krassowski dokumentach kartograficznych, z entuzjazmem dzieląc się uwagami i spostrzeżeniami. Ów wydany siedemnaście lat później katalog zawiera również informacje o niebadanych wcześniej mapach zakupionych przez kolekcjonera z Bitburga w latach 1985–2002, np. o mapie *Hanc Regni Poloniarum Magnique Ducatus Lithuaniae, Russiae, Prussiae* [...] *Auctor Joh. Baptista Homann Geogr. C. Norimbergae* odbitej ok. 1705 r. z pierwszej płyty i jej stanach, pierwszym (K16/1), według Krassowskiego po 1715 r.

W opisie „K16 Johann Baptista Homann, mapa ziem Rzeczypospolitej (z pierwszej płyty miedziorytowej) i jej stany” Niewodniczański pisze o zmianach w dekoracji kartusza tytułowego na trzech kolejnych płytach:

Tablica K16 przedstawia doskonale przykłady politycznego aktualizowania map. W pierwszym wydaniu opublikowana została przez J.B. Homanna (w dwóch stanach płyty miedziorytowej) mapa ziem Rzeczypospolitej (K16/1) wraz z Saksonią (wyrytowaną w tej samej skali), państwem dziedzicznym [...] Augusta II Wettina (Fryderyka Augusta Wettina). Mapę tę wzorował Homann na mapie ziem Rzeczypospolitej Petrusa Schenka I. Gdy w wyniku Drugiej Wojny Północnej Karol XII zmusił w 1706 do abdykacji Augusta II wprowadzając na tron polski Stanisława Leszczyńskiego, w nowym wydaniu tej mapy Homann usunął z kartusza (K16/2) wizerunek Augusta II i mapkę Saksonii, uzupełniając kartusz mapy na tej samej płycie rysunkiem uli i dwóch walczących ze sobą rojów pszczoł z królowymi matkami (symbolizującymi walkę o tron polski [...]). Z herbu Rzeczypospolitej na tarczy środkowej wydrapano [...] herb Wettinów [Ryc. 20b] – autor mapy przewidywał widocznie, że tarczę tę zaktualizuje właściciel mapy herbem tego króla, który wyjdzie zwycięsko z walki o tron polski. Wreszcie gdy Karol XII został pobity 8 VII 1709 w bitwie pod Połtawą, zaś Leszczyński opuścił Polskę i szlachta uznała Augusta II za prawowitego króla Polski, Homann zaktualizował nową sytuację w Polsce wydrapując z kartusza walczące ze sobą dwie królowe matki i uzupełniając środkową tarczę w herbie Rzeczypospolitej herbem Wettinów [Ryc. 20c]. Wszystkie stany z pierwszej płyty mapy ziem Rzeczypospolitej charakteryzują się sygnaturą Homanna u dołu po prawej stronie mapy: *Author sculpsit*⁹⁰ oraz informacjami o trasach wojsk i bitew Drugiej Wojny Północnej⁹¹. [...] K17 Większość map Homanna była niedatowana, a jego „Spadkobiercy” wznawiali je wiele razy bez zmieniania not wydawniczych⁹².

Katalog wystawy Radosława Skryckiego

Inspirujący autorkę katalog Skryckiego *Johann Baptista Homann (1664–1724) – kartograf i jego światy. Katalog wystawy z okazji 300. Rocznicy śmierci* zawiera bogate graficznie informacje o Homannie – nie tylko obrazy map, lecz także dokumentów i rycin związanych z osobami, z którymi Homann współpracował. Skrycki pisze we wstępie do publikacji:

Założeniem wystawy [również katalogu – dop. L.S.] było ukazanie możliwie szerokiej aktywności J. B. Homanna, wykraczającej poza opracowanie i wydanie własnych map i atlasów. Z tego względu zaprezentowano zarówno jego prace kartograficzne, jak i te, które rytował dla innych wydawców (m.in. Davida Funcka i Jacoba von Sandrarta w Norymberdze czy Christophera Cellariususa w Lipsku), a także

90 W *Imago Poloniae*, s. 48: „wszystkie stany z pierwszej płyty mają *Author sculpsit*”, ale w bazie RCIN z czterech map tylko jedna – pokazana na Ryc. 20b ma ten podpis oraz podaną nazwę Połtawy – „Pultawa”.

91 *Imago Poloniae*, s. 48–49.

92 *Ibidem*, s. 50.

frontyspisy i portrety znanych uczonych i osobistości Norymbergi i Lipska. Istotne wydało się [autorowi] również przedstawienie osób w jakiś sposób związanych z działalnością Homanna, jak jego portrecista Johannes Kenckel⁹³ czy autor satyry społecznej Johann Andreas von Schnebelin⁹⁴, do którego to dzieła Homann opublikował mapę *Utopii* – Krainy Próźniaków⁹⁵.

W dalszej części wstępu zamieszczono szkic biograficzny Homanna oraz opis jego działalność jako rytownika, kartografa i wydawcy, z którego m.in. dowiadujemy się, że dorosłe życie spędził on głównie w Norymberdze i Lipsku. W samym katalogu autor umieścił 46 opisów ilustrowanych całostronicowymi rycinami, z czego w niniejszym artykule wspomniano o połowie z nich, oznaczając je przypisami. Skrycki jako szczecinianin i autor publikacji dotyczących historii Pomorza wiele miejsca poświęcił mapom i planom tych ziem, przedstawiając plany Stralsundu z cieśniną, Szczecina i Wismaru (opis 40) oraz mapy dawnego Księstwa Pomorskiego i Brandenburgii (opisy 41–44) wydawane w Norymberdze w latach 1707 i 1716 r.

Autorzy tekstów o Homannie wskazują trzy różne mapy jako pierwsze, które artysta wykonał. Przypomnę: Eberle w artykule i Skrycki w katalogu podają niepodpisaną mapę *Das Nürnbergische Gebiet* wydaną w Ulm z datą 1692⁹⁶; Meurer pisze, że w 1689 r. Homann był gotowy dostarczyć swoją pierwszą wiarygodnie datowaną miedziorytniczą mapę Wysp Brytyjskich⁹⁷ norymberskiemu wydawcy Davidowi Funckowi; Eberle twierdzi, że gdy Homann od października 1700 r. praktykował u Funcka, wyrył 10 map krajów europejskich, Cesarstwa Rzymskiego⁹⁸, ale nie podaje żadnych informacji, gdzie i czy w ogóle mapa Cesarstwa była publikowana.

Skrycki w katalogu w opisie „14. Mapa Rzeszy” i na sąsiadującej z nim reprodukcji prezentuje jako jedną z pierwszych wyrytych przez Homanna mapę *Imperium Romanum cum suis Partibus*, wydaną w „Lipsku (?) lub Norymberdze (?) ok. 1690 r.” wraz z nieznanym dziełem historycznym lub geograficznym⁹⁹. W końcu 2024 r. udało mi się zlokalizować tę mapę w dziele Eberharda Wenera Happela (1647–1690) *Historia Moderna Europae, Oder eine Historische Beschreibung Deß Heutigen Europae*, wydanym w Ulm przez Matthäusa Wagnera (1648–1694) w 1692 r. Książka ta zamyka cykl wcześniejszych edycji europejskich roczników historycznych publikowanych tam w latach 1683–1691. W wersji ostatecznej to obszerne (968 s.) kompendium historyczno-kronikarskie składało się z nietworzących jednego chronologicznego ciągu tekstów – głównie o wydarzeniach politycznych i militarnych. Jako spis treści – „Rejestr ksiąg wraz z rozdziałami i tytułami dla danego roku i następnych, wraz ze stronami, na których omówiono wspomniane kwestie” – zapisano zawartość w następujący sposób: podając nazwę kraju i najważniejsze według Happela wydarzenia (m.in.: pod rokiem 1649 „Von der Königl. Pohlnischen Krönung und Krieger”), a informacje rozbijając na lata 1649–1671 – czyli 23 księgi. Do opisanych dość chaotycznie wydarzeń włączono ilustracje: portrety ważnych osobistości

93 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 20–21, opis 4 – portret Kenckela.

94 Ibidem, s. 68–69, opis 38 – portret Schnebelina.

95 Ibidem, s. 9, oraz s. 66–67, opis 27 – mapa.

96 Ibidem, s. 43, opis 15; W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 7.

97 P.H. Meurer, *Ein Landkartenstich*, s. 7.

98 W. Eberle, *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann*, s. 12.

99 R. Skrycki, *Katalog wystawy*, s. 40–41, opis 14.

Ryc. 21. Fragmenty mapy *Imperium Romanum cum suis Partibus*, Ulm druckts und verlagte Matthäus Wagner Anno 1692 z sygnaturą Homanna (ze zbiorów Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, prezentowane przez Bayerische Staatsbibliothek)

politycznych, obrazy pól bitewnych oraz jedną mapę. Część rycin jest sygnowana przez działających w Augsburgu członków rodziny Kilianów: Bartholome'a, Jaremiasa, Wolfganga I oraz Wolfganga Philipa. Niektóre portrety są datowane na lata 1648–1668. Kalejdoskop postaci rozpoczyna portret Leopolda I i jego żony Eleonory. Całość tekstu poprzedzają dwie mapy półkul – wschodniej zachodniej sygnowanych „Heinricus [Frusingenis?] sculp. A. 1687”. Po stronie 30 zamieszczono jedną mapę przeglądową *Imperium Romanum cum suis Partibus* sygnowaną „Noribergae Joan. Baptist Homann sculpit” (Ryc. 21).

Polskiego czytelnika zapewne zainteresują portrety znamienitych Polaków: Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (1616–1667) sygnowany „W.P. Kilian sc.”, Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1640–1673), Janusza Radziwiłła (1612–1655), Jana Kazimierza (1609–1672) z datą 1668, sygnowany „W.P. Kilian Sc.”, oraz innych postaci związanych z dziejami Rzeczypospolitej: Petra Doroszenki (1627–1698) i Jakuba Kettlera (1610–1682). Zaciekawi również plan oblężenia Szczecina *Abzeichnung der Belagerung der Statt Stettin in Pomeran wie dieselbe von denen Kayserlichen vom 29. Sept. bis auf den 15 Novemb. Anno*

1659 *angegriffen und bestritten werden* – niesygnowany, ale przez badaczy przypisywany Matthäusowi Merianowi (1593–1650)¹⁰⁰.

Tak duża różnorodność rycin dowodzi, że raczej ich nie zlecano, lecz korzystano z już istniejących. Świadczy o tym wcześniejsze wydanie dzieła z 1691 r. *Everhardi Ge. Happelii Historia Moderna Europae Oder Eine Historische Beschreibung Europae* w tej samej oficynie, gdzie nie ma żadnych rycin. Nawet na karcie frontysojowej omawianej edycji widnieją dwie daty: jedna zapisana pod tytułem dzieła – 1648 r. – i pod nią „B. Kilian sculps.“, a druga na kolumnie z adresem wydawcy i datą „1692“. To znaczy, że na ich podstawie nie można wyrokować konkretnej daty mapy Homanna. Można jedynie stwierdzić, że powstała przed 1692 r. Zatem albo Eberle mylił się pisząc, że gdy Homann od października 1700 r. praktykował u Funcka, wyrył 10 map krajów europejskich i Cesarstwa Rzymskiego, albo znał jeszcze inną mapę.

Podsumowanie

W artykule przeanalizowano i scharakteryzowano dotychczasowe piśmiennictwo o mapach i działalności Johanna Baptisty Homanna. Skupiono się głównie na dwóch obszernych dawnych publikacjach o Homannie: Christiana Sandlera, który zajął się przede wszystkim zawartością i poziomem map norymberskiego wydawcy, oraz Wilhelma Eberlego, który na podstawie dokumentów archiwalnych dość drobiazgowo opisał życie i działalność Homanna, przytaczając wiele wcześniej nieznanymi faktów. Zilustrowano przykładami zawiłości odróżniania wydań lub stanów wybranych map oraz sprostowano pomyłki i pominięcia, które w przeszłości wynikały głównie z braku możliwości dotarcia przez badaczy do obrazów dokumentów kartograficznych o odpowiedniej jakości.

W drugiej kolejności omówiono prace mające charakter notatek lub krótkich artykułów dotyczących całości dorobku Homanna i jego spadkobierców: Kozicy, Meurera, trzech artykułów Heinza oraz Skryckiego. Omówienie katalogów rozpoczęła wzmianka o opracowanym przez Diefenbachera, Heinza i Bach-Damaskinos „*auserlesene und allerneuste Landkarten*“ – *Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848*, a na podstawie rozdziału *Officina Homanna* w katalogu Krassowskiego, oraz opisów w *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, a także opisów i obrazów map w bazie RCIN – omówiono kwestie trudności chronologicznego ustawienia nawet bardzo dobrze znanych Homannowskich map Rzeczypospolitej.

Rozbijając informacje na dopowiedzenia do wiedzy innych badaczy, pokazano słuszność doboru eksponatów na wystawę i do katalogu dokonaną przez Skryckiego. Niemniej autorka nie może zgodzić się ze Skryckim, ponieważ jej zdaniem o Homannie, jego działalności i rytowanych obrazach napisano całkiem sporo, ale chaotycznie. Każdy badacz coś dorzucił, jednak zabrakło zweryfikowania, porównania, usystematyzowania i sumarycznego omówienia dokonań norymberskiego twórcy. Zmierzenie się z całokształtem tak bogatej i różnorodnej twórczości pozostaje nadal zadaniem do wykonania.

100 Jak podaje Zachodniopomorska Biblioteka Cyfrowa, zbc.ksiaznica.szczecin.pl/dlibra/publication/30393/edition/28828 [dostęp 26.07.2025] – wydany we Frankfurcie nad Menem.

Bibliografia

Źródła kartograficzne

Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter quatuor mappis nec non specialiter XVII mappis tot principatus repraesentantibus geographice exhibitus addita praefatione qua de historia huius Atlantis agitur auctoritate publica in lucem emissibus ab Homanianis heredibus, Norimbergae 1750 (PAN Biblioteka Kórnicka, w bazie Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, www.wbc.poznan.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025]).

Cellarius Ch., *Notitia orbis antiqui, sive, Geographia plenior, ab ortu rerumpublicarum ad Constantinorum tempora orbis terrarum faciem declarans*, Cantabrigiae 1703 (Boston Public Library).

Cellarius Ch., *Notitiae orbis antiqui, sive Geographiae plenioris, tomus alter Asiam et Africam antiquam exponens, Christophorus Cellarius ex vetustis probatisque monumentis collegit, & novis tabulis geographicis, singulari cura & studio delineatis illustravit*, Lipsiae 1732 (Boston Public Library).

Everhardi Ge. *Happellii Historia Moderna Europae Oder Eine Historische Beschreibung Europae, Darinnen dieses letztere Seculum Mirabile Oder Die mehr als denckwürdige Viertzig-jährige Zeit, Führnehmlich was unter des Großmächtigsten Käysers Leopoldi Glorwürdigsten Regierung So wohl in- als ausserhalb Europae zu Wasser und Land sich zugetragen; Aus den berühmtesten und glaubwürdigsten Scribenten mit sonderbahren Fleiß zusammen getragen, Und denen Liebhabern der Krieg- und Friedens-Geschicht ausgefertigt worden*, Ulm 1691, (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden).

Everh. Gv. *Happellii Historia Moderna Europae, Oder eine Historische Beschreibung Deß Heutigen Europae: Welche zum Anfang und Fundament hat den Münsterischen Frieden-Schluß, und von dar an fortfähret, Unpartheyisch zu beschreiben, dieses Letztere Semi-Seculum Mirabile das ist die Jüngste mehr als Vierzig-Jährige Wunderbare zeit/ fürnehmlich was kurtz vor und unter der Glorwürdigsten Regierung deß Aller-Durchleuchtigsten/ Großmächtigst= und Unüberwindlichsten Römischen Käysers/ Leopold I. Von Jahren zu Jahren denck=würdiges in Spanien/ Portugall/ Italien/ Franckreich/ Engelland/ Niederland/ Schweitz/ Teutschland/ Dännemarck/ Norwegen/ Schweden/ Moscau/ Pohlen/ Preussen/ Tartarien/ Böhmen/ Ungarn/ Griechenland/ Türckey/ und sonsten in Europa, auch weiter ausser dessen in Asia, Africa und America, zu Wasser und Land fürgefallen/ an schweren Kriegen/ blutigen See=und Feld=Schlachten/ Belagerungen/ Bestürmungen/ Eroberungen/ Verwüstungen/ Verfolgungen/ Aufruhren/ allerhand Veränderungen/ und vielen andern Merckwürdigen Sachen/ dergestalt eingerichtet/ und auß den Glaub=würdigsten Scribenten unserer Zeiten zusammen getragen/ dass die geringere Sachen kurtzlich/ die Wichtigere aber Umständlich beschrieben werden/ damit in Jenen die Weitläufftigkeit keinen Verdruß/ und in diesen die Kürtze keine Tunckelheit bey dem Leser verursache*, Ulm 1692 (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, prezentowane przez Bayerische Staatsbibliothek). *Abzeichnung der Belägerung der Statt Stettin in Pomeran wie dieselbe von denen Kayserlichen vom 29. Sept. bis auf den 15 Novemb. Anno 1659 angegriffen und bestritten werden*, Ulm (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, prezentowane przez Bayerische Staatsbibliothek).

- Imperium Romanum cum suis Partibus*, Noribergae, Ulm 1692 (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, prezentowane przez Bayerische Staatsbibliothek).
- Homann J.B., *Atlas Methodicus explorandis juvenum profectibus in Studio Geographico, Ad Methodum Hübnerianam accomodatus*, Noribergae 1719 (David Rumsey Map Collection).
- Homann J.B., *Asiae Recentissima Delineatio Qua Status et Imperia Totius Orientis unacum Orientalibus Indiis exhibentur*, Nuremberg 1720 (Lawrence Ruderman Antique Maps, Inc).
- Homann J.B., *Basis Geographiae Recentioris Astronomica in qua situs locorum geographici ea exactitudine, qua celeberrimi Astronomi eosdem per observationes e plurimis luminarium et circumjovialium Eclipsibus nobis hactenus suppeditantur pro certiori Geographiae stabilimento positi designantur*, Norimbergae [po 1716] (National Library of Australia).
- Homann J.B., *Belli Typus in Italia victricis Aquilæ Progressus in Statu mediolanensi et Ducatu Mantuae demonstrans Tabula recens emendata aucta. per Io. Bapt. Homannum Anno 1702*, [w:] J.B. Homann, *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* [s.l.] 1716 (Osher Map Library).
- Homann J.B., *Eclipseos Solis Totalis cum mora, d: 12 Maji 1706, horis antem: in Europa celebratae, Geographica Repraesentatio, in qua Centralis Umbrae Tractus ac reliquae Magnitudines suis locis cometentes, ex Illustrium Virorum observationibus deductae, per arcus parallelos, cei digitorum singulorum indices, ope Dni. Io. Gabr. Doppelmayer Math: PP curiose oftendentur a Io: Bapt. Homanno*, [Norymberga, po 1706] (Lawrence Ruderman Antique Maps, Inc.).
- Homann J.B., *Europa christiani orbis domina, in sua imperia, regna, et status exacte divisa per Johan Bapt Homann* [drugi tytuł: *Eclipseos Solis Totalis cum mora, d: 12 Maji 1706, horis antem: in Europa celebratae, Geographica Repraesentatio, in qua Centralis Umbrae Tractus ac reliquae Magnitudines suis locis cometentes, ex Illustrium Virorum observationibus deductae, per arcus parallelos, cei digitorum singulorum indices, ope (tit.) Dni. Io. Gabr. Doppelmayer Math: PP curiose oftendentur a Io: Bapt. Homanno*], [Norymberga, po 1706] (Lawrence Ruderman Antique Maps, Inc).
- Homann J.B., *Europa christiani orbis domina, in sua imperia, regna, et status exacte divisa per Johan Bapt Homann*, Norimbergae [1716] (Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek, Niedersächsische Landesbibliothek, prezentowana także przez bazę IKAR Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, ikar.staatsbibliothek-berlin.de [dostęp 26.07.2025]).
- Homann J.B., *Europa christiani orbis domina, in sua imperia, regna, et status exacte divisa per Johan Bapt Homann*, Norimbergae [1707] [drugi tyt.] *Geographica Repraesentatio Europae die 12 Maii 1706 Eclipsatae*, Norimbergae [1716] (Osher Map Library).
- Homann J.B., *Europa christiani orbis domina, in sua imperia, regna, et status exacte divisa per Johan Bapt Homann, Sac. Caes. Majestatis Geographum*, Norimbergae [1716]; [drugi tyt.] *Geographica Repraesentatio Europae die 12 Maii 1706 Eclipsatae*, [s.l.] [po 1715] (Biblioteka Narodowa).
- Homann J.B., *Generalis totius imperii Moscovitici, novissima tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usque ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens: cum Via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscuæ per universam Tartarum*

riam, ad magnum Chinae imperatorem, Norimbergae: ex conatibus Iohannis Baptistae Homanni, [s.l.] [1704? i.e. 1707] (Library of Congress).

Homann J.B., *Generalis totius imperii Moscovitici, novissima tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usque ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens: cum Via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscuæ per universam Tartariam, ad magnum Chinae imperatorem, Norimbergae [1716] (Osher Map Library).*

Homann J.B., *Generalis totius imperii Moscovitici, novissima tabula Magnam Orbis terrarum partem à Polo Arctico usque ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens: cum Via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscuæ per universam Tartariam, ad magnum Chinae imperatorem, Norimbergae [1720] (Götzfried Antique Maps).*

Homann J.B., *Grosser Atlas Über die Gantze Welt wie diese sowol nach Göttlicher Allweisen Schöpfung aus den heutigen Grund Sätzen der berühmtesten Astronomorum Nicolai Copernici und Tychonis de Brahe, in der Bewegung und unermeßlichen Weite des Himmels als auch in dem Umfang unserer mit Wasser umgebenen allgemeinen Erd Kugel zu betrachten Samt einer kurtzen Einleitung zur Geographie worinnen die Erde 1. Mathematice: Nemlich was sie mit der himmlischen Sphaera für eine Correspondenz habe. 2. Physice: Wie sie in ihren natürlichen Stücken durch Wasser und Land unterschieden. 3. Historice: Wie sie in ihre darauf befindliche Monarchien, Königreichen Staaten und Herrschafften auch nach Ausbreitung verschiedener Religionen eingetheilet/deutlich beschrieben durch Herrn Johann Gabriel Doppelmayr der kays. Leopoldinisch und Carolinischen Academiae Natur. Curio. wie auch der Königl. Preussischen Societät der Wissenschaften Mitglied und Math. PP. Ordin, allhier und mit mehr als hundert auserlesenen theils Astronomischen meistentheils aber Geographischen Charten in welchen alle bißher zu Wasser und Land geschehene Land Entdeckungen aus denen berühmtesten Autoribus dieses Seculi anbemercket worden in Kupffer gebracht und angefertigt von Joann Baptist Homann, Der Röm. Kays. Majestät Geographo, und Mit Glied der Königl. Preussischen Societät der Wissenschaften, Nürnberg 1716 (Osher Map Library; Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek Niedersächsische Landesbibliothek; prezentowana także baza IKAR Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, ikar.staatsbibliothek-berlin.de [dostęp 26.07.2025]), mapa: *Motus in Coelo Spirales Quos Planetae inferiores Venus et Mercurius secundum Tycho-nicorum Hypothesin exhibiten, pro exemplo ad annum Christi praecipus 1712 et 1713, w: Grosser Atlas Über die Gantze Welt, Nürnberg 1716 (Osher Map Library).**

Homann J.B., *Grosser Atlas Über die Gantze Welt Wie diese sowohl, Nach gotlicher Allweisen Schöpfung aus den heuligen Grundsätzen der berühmtesten Astronomorum Nicolai Copernici und Tychonis de Brahe, In der Bewegung und unermeßlichen Weite Des Himmels, [...] Erd=Kugel [...] Geographie worinnen die Erde 1. Mathematice; [...] 2. Physice: [...] 3. Historice: [...] durch Johann Gabriel Doppelmayr [...] mit mehr als hundert auserlesenen theils Astronomischen meistentheils aber Geographischen Charten [...] von Joann Baptist Homann, Norimbergae, 1716 (Götzfried Antique Maps).*

Homann J.B., *Kleiner Atlas Scholasticus bestehend aus achtzehn neu-illuminirten Land-Charten, den Liebhabern seiner Geographischen Fragen zur Nachricht kürztlich beschrieben von Johann Hübner, Rectorn zu Merseburg, Leipzig [1710] (Regensburg, Staatliche Bibliothek, dostępny w bazie Bayerische Staatsbibliothek, www.bsb-muenchen.de [26.07.2025]).*

- Homann J.B., *Kleiner Atlas Scholasticus von achtzehnen Charten gestochen Durch Johann Baptista Homann Geographum in Nürnberg; und durch eine accurate Illumination zu seinen Geographischen Fragen accommodiret durch Johann Hübner Rectorn zu Hamburg*, Nürnberg [po 1715–1732] (Zentralbibliothek Zürich), mapy: *Imperium Romano-Germanicum In Suos Circulos Divisum Geographicè exhibitum, et in Usum Scholarum ad mentem Ioh. Hübneri, Collegij Iohannei Hamburgi Rectoris Excellentissime destinatum* (drugi tytuł: *Tabula per neovissimus Geographicus, inprimis Joh. Hübneri recens aucta & emendata per Homannianos Heredes*), [Norymberga] 1732; *Regnorum Hispaniae et Portugalliae tabula generalis jam nuper edita, nunc denuo revisa, aucta et ad Usus Scholarum*, [s.l., po 1715–1732].
- Homann J.B., *Major Atlas Scholasticus ex Triginta Sex Generalibus et Specialibus Mappis Homannianis quantum ad generalem in Orbis & imprimis Germaniae notitiam sufficiunt in gratiam erudiendae Juventutis compositus in Vulgarem usum Scholarum et discentium*, [Norymberga] 1752 (David Rumsey Map Collection).
- Homann J.B., *Neuer Atlas bestehend in auserlesenen und allerneusten Land-Charten ueber die gantze Welt, und zwar erstlich nach Astronomischer Betrachtung der Bewegung des Himmels in dem Systemate Copernico-Hugeniano, dann auch nach der natürlichen Beschaffenheit und geographischen Eintheilung der mit Wasser umgebenen allgemeinen Erd-Kugeln in ihre besondere Monarchien, Koenigreiche, Staaten und Laender*, Nürnberg 1707 (British Library).
- Homann J.B., *Neuer Atlas bestehend in einig curieuses astronomischen Mappen und vielen auserlesenen allerneuesten Land-Charten über die gantze Welt, erstlich vorgestellt nach copernicanischen Grund-Satz der Bewegung des Himmels [...] zusammen getragen und ausgefertigt von Johann Baptista Homann*, Norimbergae 1711 (Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego).
- Homann J.B., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta, à Joh. Bapt. Homanno*, Norimbergae [ok. 1705–1707] (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, dostępny w bazie RCIN, rcin.org.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025]).
- Homann J.B., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta, à Joh. Bapt. Homanno* Norimbergae [przed 1715] (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, dostępny w bazie RCIN, rcin.org.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025]).
- Homann J.B., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta, à Joh. Bapt. Homanno*, Norimbergae [po 1715] (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, dostępny w bazie RCIN, rcin.org.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025]).
- Homann J.B., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii descripta, à Joh. Bapt. Homanno Sae. Caes. Mai. Geographo, Revista et ad praestentem statum accomodata*, [Norymberga] 1739 (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, dostępny w bazie RCIN, rcin.org.pl/dlibra [dostęp 26.07.2025]).
- Homann J.C., *Patriarchatus Alexandrinus Complectebatur Provinciae IV [...] Patriarchatus Constantinopolitanus Complectebatur Provinciae IV. I. Aegyptum Superiorem et Infe-*

riorem. II. Augustamnicam duplicem. III. Thebaidem duplicem. IV. Lybiam exteriorem. Darüber die Figur des thronenden. Marcus Euangelista I.s Patriarcha Alexandrin. [cum commentario in librum] *Caepit Regere Anno Christi & et Rexit Annis 22*, [in inferioribus anguli recti] *Patriarchatus Constantinopolitanus Nopolitanus includebat III. provincias I. Vetus Illiricum. sive Scythiam Europaeum. II. Asiam Maiorem, & Minorem. III. Pontium, Armeniam & c.* Darüber die Figur des thronenden S. Alexander Primus Patriarcha Constantinopolitan. s mit der Bemerkung *Cepit Regimen Anno Christi 318 Tenuit Annis 25*, Joh. Christophorus Homann fecit Ao. Ch. 1715 aetatis 12. die 1. May, [Norymberga, s.d.], (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

Hübner J., *A New and Easy Introduction to the Study of Geography, by Way of Question and Answer. Principally Designed for the Use of Schools*, London 1777 (dostępny w Internet Archive, archive.org [dostęp 26.072025]).

Johann Hübners, Rect. Gymm. Martisb. *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie : biss auf gegenwärtige Zeit continuiert, und mit einer nützlichen Einleitung vor die Anfänger, auch mit einer ausführlichen Vorrede und neu-verbessertem Register vermehret. Mit R. Käys. Maj. auch Kön. Maj. in Pol. uns Churf. Durchl. zu Sachs. allergnäd. Privilegiis*, Leipzig 1705 (John Carter Brown Library).

Sandler Ch., *Erdkarte zum Vergleich der Continentalkarten J.B. Homanns mit den Heutigen*, [w:] *Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie*, Berlin 1886 (*Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, z. 4/5), po s. 59 (Bayerische Staatsbibliothek).

Schatz J.J., *Atlas Homannianus illustratus, das ist: Geographische, physicalische, moralische, politische und historische Erklärung, der nach des seligen Herrn Johann Hübners Methode illuminirten Homannischen [...]* Leipzig, Eisenach 1753 (Bayerische Staatsbibliothek).

Schenk P. (syn), *Eclipseos solis totalis cum mora, d. 12 maji 1706, horis autem: in Europa celebratae geographica repraesentatio, in: qua centralis umbrae tractus ac reliquae magnitudines suis locis competentes, ex illustrium virorum observationibus deductae, per arcus parallelos, ceu digitorum singulorum indice, Cum privilegio Amsteld. et Regis Poloniae*, Amsterdam [1715] (Universiteit Utrecht).

Scheurer Chr., *Das Nürnbergische Gebiet mit allen Nürnbergischen Hauptmannschaften, sotheils in unterschiedlicher Benachbarter Chur Fürsten, Fürsten und Ständen, theils aber in Nürnbergischen Ampten gelegen, verfertiget durch Christoff Scheurer, Landt-Pfleg-Ampts-Registratorem, A° 1691, Johann Baptista Homann sculpsit, Laborem que complevit die 12 Decembris Anno salutis 1692* [Norymberga, 1692] (ze zbiorów prywatnych).

Szybiński D., *Atlas dziecinny czyli Nowy sposob do nauczenia dzieci geografii, krotki, łatwy, y naydoskonalszy przez przyłączone nowey inwencyi XXIV. kart geograficznych z wykładem onychże, zawierający dokładniejsze opisanie Polski y Litwy tudzież naukę o sferze, w której obroty Gwiazd y Planet [...]* z francuskiego przełożony, powiększony, y poprawiony przez X. Dominika Szybinskiego *Scholarum Piarum*, Warszawa 1772 (Biblioteka Narodowa).

Literatura przedmiotu

- Diefenbacher M., Heinz M., Bach-Damaskinos R., „*auserlesene und allerneuste Landkarten*”, *Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848*, Nürnberg 2002 (Ausstellungskatalog des Stadtarchivs Nürnberg, t. 14).
- Eberle W., *Der Nürnberger Kartograph Johann Baptista Homann, zu seinem 200. Todestage. Ein Lebensbild*, Nürnberg 1924 (Mitteilungen und Jahresberichte der Geographischen Gesellschaft in Nürnberg, r. 3).
- Heinz M., *Homann Family*, [w:] *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney M.H., M. Sponberg Pedley, Chicago, London 2019, s. 636–640.
- Heinz M., *A Research Paper on the Copperplates of the Maps of J. B. Homann's First World Atlas (1707) and a Method for Identifying Different Copperplates of Identical-looking Maps*, „*Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography*” 1993, t. 45, 1993, nr 1, s. 45–58, DOI 10.1080/03085699308592763.
- Heinz M., *A Programme for Map Publishing. The Homann Firm in the Eighteenth Century*, „*Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography*” 1997, t. 49, nr 1, s. 104–115, DOI 10.1080/03085699708592862.
- Horodyski B., *Dzieje atlasu Śląska 1720–1752*, Warszawa 2002 (Zabytki Polskiej Kartografii, z. 7).
- Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, oprac. K. Kozica, wyd. i red. odpowiedzialny T. Niewodniczański, t. 2, Warszawa 2002.
- King G.L., *Miniature Maps. An Illustrated Guide to Miniature Antique Maps, Charts, Plans and Atlases*, www.miniaturemaps.net/_webedit/uploaded-files/All%20Files/1701-1800/1758b%20Sepp.pdf [dostęp 26.07.2025].
- Kozica K., *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców*, „*Polski Przegląd Kartograficzny*” 2003, t. 35, nr 2, s. 130–133.
- Krassowski B., *Polska na mapach wydawców norymberskich i augsburskich z XVIII wieku*, Warszawa 1985 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 6).
- Mallet D., *Pierre des Noyers, a Scholar and Scientific Intermediary at the Court of Louise-Marie Gonzaga*, „*Rocznik Filozoficzny Ignatianum. The Ignatianum Philosophical Yearbook*” 2021, t. 27, nr 2, s. 179–198, DOI 10.35765/rfi.2021.2702.9.
- Meurer P., *Ein Landkartenstich des elfjährigen Johann Christoph Homann (1703–1730)*, „*Cartographica Helvetica: Fachzeitschrift für Kartengeschichte*” 2006, z. 33–34, s. 17–20.
- Sandler Ch., *Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie*, Berlin 1886 (*Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, z 4/5).
- Skrycki R., *Johann Baptista Homann (1664–1724) – kartograf i jego światy. Katalog wystawy z okazji 300. Rocznicy śmierci*, Szczecin, Warszawa 2024.
- Skrycki R., *Johann Baptista Homann – kartograf zapomniany*, „*Krakowski Rocznik Archiwalny*” 2022, t. 28, s. 107–117, DOI 10.4467/12332135kra.22.006.16846.
- Skrycki R., *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim*, Szczecin 2013.
- Spallek W., *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław 2018 (Rozprawa Naukowa Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, t. 42).

Szaniawska L., *Analiza wybranych małoskalowych map ziem polskich (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 1987 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 7).

Szaniawska L., *Czy międzynarodowy projekt publikacji historii kartografii w epoce Oświecenia jest encyklopedią i dobrym początkiem?* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2022, t. 67, nr 4, s. 161–181, DOI 10.4467/0023589xkhnt.22.040.16971.

mgr **Lucyna Szaniawska** jest członkiem Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, byłym pracownikiem Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie.

e-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Data zgłoszenia artykułu: 24 lutego 2025

Data przyjęcia do druku: 26 lipca 2025